

ИОН ТЕРСЬКИЙ

ЩО ТАКЕ  
СТАЛІНСЬКЕ “ТИЛОПОЛЧЕННЯ”?

Спогади

1969

**BASILIAN PRESS — 286 Lisgar St., Toronto 3, Ont.**

**ИОН ТЕРСЬКИЙ**

**ЩО ТАКЕ  
СТАЛІНСЬКЕ “ТИЛОПОЛЧЕННЯ”?**

**Спогади**

**[diasporiana.org.ua](http://diasporiana.org.ua)**

**1969**



## ВІД АВТОРА

Причина, яка спонукала мене написати ці спогади про сталінське "тилоополчення", це необхідність виповнити прогалину, про яку ніде, ніхто і ніколи не згадував, ніде в ніякій іміграційній пресі не писав, а якщо може десь щось було писане, то дуже мало. Ми знаємо з іміграційної преси про таку "гуманітарну" установу як советські концентраційні табори, або ж про німецькі такі самі табори, де вимордовували Українців. Знаємо про Вінницю, де мордували Українців советським терором. Знаємо про Картузьку Березу, в якій Поляки мордували Українців. Але про сталінське "тилоополчення", чи Т/о як його називали скорочено, майже ніхто не знає. Тому я постараюся принаймні коротко наświetлити цю прогалину, наскільки воно буде в моїй змозі.

В грудні місяці 1967 року минуло 35 років із того часу, коли мене забрали в т. зв. Армію Граждан Тилоополчення. Армія ця до тієї пори вже існувала довший час, та й після цього продовжувалось її існування. Що це за армія, звідки вона постала за мирного часу, з кого вона складалась, які причини її породили та яке було її призначення? Це саме й буде моєю темою в цих скромних моїх спогадах. Ціллю моєю є, щоб шановний читач дізнався, чому якраз за мирного часу була утворена ця армія, а назва дана їй така, як у військовий час буває? Яка була кількість цієї армії? Які відносини панували в такій армії супроти самих "граждан тилоополчення"? Який згори визначений час належало відбутися в такій армії? З кого складалося начальство в такій армії? На ці всі невідомі досі питання постараюся на протязі своїх спогадів унизу дати деяке уявлення. Свідомий я, що для познайомлення читачів про відносини в тилоополченні треба було б написати цілі томи, тому

постараюсь у стислій формі наświetлити те, що довелося пережити і спостерігати протягом близько трьох років. Хоч армія тилоополчення й була відома в Советському Союзі, то про неї не дуже згадувалось у пресі, а коли може десь-щось і згадувалось, то тільки для постраху тим, хто до неї ще не попав. Коли наприклад хтось нелегально десь потрапив дістатися до регулярної армії, не показавши правдивого свого соціального стану й походження, то його звільняли, а за наказом у частині оголошували, що такий то звільнений з армії за таку то провину і направлений у тилоополчення. То це було тільки для постраху других, щоб залякати.

А взагалі в пресі не дуже писали про тилоополчення. Для прикладу згадаю про зрив Бархатного Перевалу, про який читач довідається в цих спогадах. Хто власне там працював?... А там якраз найбільше й працювали тилоополченці. Коли в нашій іміграційній пресі нема про це ніякої згадки, то в советській шкода й думати. А тому нічого й не знайдеш про тилоополчення ні в енциклопедії, ні в історії, ніде взагалі, ні в советській, ні в нашій іміграційній. А нашим обов'язком і є якраз висвітлювати всі такі іміграційні прогалини та викривати систематичне приховування каторжних таборів у Советському Союзі, між іншим на денне світло витягати слід у всій повноті такі злочинні з погляду міжнародного права військові утвори для знущання над народами, як ним у Советському Союзі було і можливо є, на жаль, оте варварське "тилоополчення".

## ЩО ТАКЕ СТАЛІНСЬКЕ "ТИЛООПОЛЧЕННЯ"?

Бажаючи відповісти об'єктивно на це питання, мусів я заглянути до енциклопедії, видання Української Академії Наук, Київ 1963-1965 років. На жаль, не знаходжу там повного слова "тилоополчення", а тільки окремо, що таке тил, і окремо, в іншому місці на літеру "О", що таке "ополчення". Думаю собі: коли вже знаходжу, що таке "тил", а що таке "ополчення", то вже буду знати, що таке "тилоополчення"? Читаю перше, де є відповідь, що таке тил. Отож У.Р.Є., том 14, стор. 397-398 дослівно відповідає так: "Загальне завдання тилу є забезпечення постачання військ, направи і підготовка ґрунтових, повітряних і залізничних шляхів у межах дій військ." Ну, думаю собі, відповідь більш-менш відповідна. Читаю далі відповідь на "ополчення" і знаходжу в У.Р.Є., том 10, ст. 347, дослівно таку відповідь: "Ополчення, це є військове формування тимчасового характеру, створюване на основі добровільного залучення широких народніх мас для відсічі ворогові за надзвичайних умов під час війни." І далі сказано, що в історії народів СРСР "ополчення" створювались у Київській Русі в 9-11 століттях (хоч історія народів СРСР рахується тільки після жовтневої революції 1917 року — прим. автора), а в руських феодальних князівствах у 12-14 ст. Далі створювались "ополчення" під час боротьби московського народу проти польських і шведських інтервентів на початку 17 ст., а також на першому етапі великої т. зв. вітчизняної війни Радянського Союзу в 1941-1945 роках. "Ополчення" відомі також в історії Угорщини, Італії та інших держав.

Одержавши таку відповідь на означення "ополчення", я зразу подумав собі, що воно аж ніяк не відповідає тому відділові, в якому я служив. Поперше, коли

У.Р.Е. пише, що це є військова формація, то вона зовсім не є навіть напіввійськова. А щодо того, чи вона має тимчасовий характер, то, наскільки я знаю, вона була тривалою. Твердження, буцім то її створювали на основі добровільного залучення широких народніх мас, то, наскільки я знаю, це залучення не тільки не було добровільне, а навпаки, це було найбільше насильство. Це не було залучення широких народніх мас, а лише були це невеликі одиниці, чужі советській владі за соціальним станом. Врешті, їх утворювали не за надзвичайних умов під час війни, а в зовсім мирному часі. А якщо У.Р.Е. пише, що ополчення були відомі в історії народів СРСР у добі Київської Русі в 9-11 ст., чи у феодальних князівствах у 12-14 ст., та під час боротьби московського народу проти поляків і шведських інтервентів на початку 17 ст. й на першому етапі великої вітчизняної війни Радянського Союзу в 1941-1945 рр. і наслідок, що вони були, мовляв, відомі також в історії Угорщини, Італії й інших держав, то тут вона, себто УРЕ, нагородила повно непов'язаних із собою нісенітниць.

Поперше, згадала про події, які проходили колись аж у 9 ст., але систематично і злобно промовчала те, що творилося в 20 ст. за їхнього вже правління, за винятком тільки першого етапу під час "вітчизняної війни" Радянського Союзу в 1941-1945 роках. Про це ми всі добре знаємо й пам'ятаємо, що і як творилося під час війни. Але чи загал знає про це, що було надовго ще перед війною — яких 10-12 років, або й більше — я певний, що про це не всі знають, а якщо й знають, то дуже мало. Саме це є моїм завданням, подати спогляди мого перебування в рядах громадян тилоополченців.

Заки до того дійде, я все ж постараюся дати відповідь шановним читачам на мій перший заголовок: що це таке сталінське тилоополчення? Читач нічого не дізнався з комбінації двох слів "тил" та "ополчення", тому я постараюсь дати відповідь на одно нерозривне слово, що це є те сталінське: тилоополчення?

Це є ще один табір примусових робіт у СРСР, побіч



уже знаних таборів, де обов'язує військова дисципліна над безборонними молодими людьми, які за своїм віком підлягали військовій службі, але яких до неї не допущено. Це є табір, у якому з безборонної жертви витискається стільки, скільки вже неможливо. Це є табір, у якому за найменше невиконання військового наказу карають військовим судом. Це є табір, у якому жертві завжди доказують вину перед советською державою. Це є табір, у якому жертва пригнічена фізично та морально. Це є табір, у якому людина, хоч і знає час своєї служби, не вірить у те, що останеться живою, або що взагалі буде ще вільною колись людиною.

Ось така це відповідь на заголовок, що воно таке сталінське тилоополчення, бо такого терміну вживали за сталінських часів диктатури, а який тепер систематично промовчують.

### **КОГО ЗАРАХОВУВАТИ ДО "ТИЛООПОЛЧЕНЦІВ"?**

Одна з найбільш поширених причин, щоб потрапити на список "тилоополченців" це було соціальне походження, наприклад: син куркуля, а до цієї категорії належав саме й автор цих рядків. Друга за цією йшла причина: син торговця, третя: брав участь у Союзі Визволення України. Четверта причина: був суджений за збройне повстання проти советської влади, син священника, помагав служителям церкви, син церковного старости, син бывшего царського урядовця, як стражник, урядник і т. д.

Але переважно в тилоополчення попадали трудівники української землі, ті, що своїм трудом виробляли хліб і які прогодовували свої родини, населення своєї держави та ще й на експорт виготовляли, щоб державі було що продати. Це була найліпша селянська кляса, це та кляса, яка в інших державах одержує різні сільсько-господарські премії, позики, машинерію для облегшення сільсько-господарських робіт, охороняється спеціальним державним законодавством. Але в державі "будуючого соціалізму" зробили хліборобів куркулями та проголосили заклик до пролетаріату: знищити кур-

куля як клясу! І то вже 12 років після того, як советська влада знищила царського куркуля і землю його розділила поміж тих, хто її не мав, та відібрала в тих, хто більше її мав, і це зрівняла вона ще в 1917-1918 роках. А вже через 12 років советська влада зробила тих, кому дала землю, новими куркулями і закликала знову пролетаріят знищити куркуля як клясу. Але це вже не того куркуля, що був до соціалістичної революції, ні, того вже давно не було, того знищили ще тоді, в 17-18 роках, у підвалах чека, а це вже був новітній советський куркуль, якого советська влада зробила куркулем та якому в час НЕП-у ще й премії давали за зразкову господарку, за гарні, зразково вирощені зернові, корінеплідні культури, за гарну худобу — коні, вівці, свині і т. д. Оце все перечислене прироблялося на тій землі, яку советська влада дала зовсім задармо, відібравши її від тих справжніх куркулів та поміщиків. І ті всі взялись робити охоче на землі та ще й хвалити, що добре живеться. Бо, як казав дехто з господарів:

— Що мені з того, що я мав на 2 чи 5 гектарів більше тоді, до революції? Але ж вона не моя була, а банкова. А я, що за літо приробив, те мусів платити за землю до банку. Але тепер, хоч її менше, так вона вже виплачена і не мушу за неї платити гак багато, як платив за банкову.

На жаль, не довго це було, що задарма.

Надходять 1928-30 роки. Зразу ті господарства, що існували, як культурні чи показові, почали обкладати експортним податком, або т. зв. пляном до двору. Господарі виконували-виконували, а влада обкладає податками, а коли вже не було чим виконувати, тоді господар утікає зі свого двору, бо йому вже підшивають, що він є ворог народу, не хоче виконувати пляну державі, зриває хлібоздачу. Влада продає його двір, щоб ніби борги за нього полатити, але що двір купив бідняк, та ще й за дешево, бо то свій чоловік, з нього не можна дорого брати, то тих боргів і так не полатили, а тоді його самого, цього "куркуля", засуджують як ворога народу на 5, чи 10 років. А там робитиме як невільник задарма і таким способом виплачуватимуть за

нього берг. Така система поробила всіх ліпших господарів куркулями, а бідніших залякала та загнала їх у колгоспи; землю, якою їх наділили, забрали від них, а на ній заставили їх робити, як рабів. Відсіля то, а саме з синів советських куркулів, зривщиків пляну хлібоздач і т. д., вирости кадри тилоополченців. Всі ці категорії мусіли б бути й позбавлені виборчих прав, бо — як казали наші політруки — в рядах тилоополчення є тільки "лишенці", а "лишенцям" не признавали громадянських прав.

### СТАНДАРД АРМІЇ ТИЛООПОЛЧЕННЯ

Армія ця складалася за своїм стандартом віку не з однорічників, бо заходила можливість ріжниць 3-4 років більш або менше, це тому, що кожний такий "призовник", якого не допускали до регулярної армії, старався десь виїхати зі своєї місцевости і влаштуватися на роботу, де його не знають, зменшуючи рік народження, з тією думкою, що може тим способом удасться пройти до регулярної армії. Бо в молодому віці, де б ви не ставали на роботу, то вас зразу питають, де ви призивались на військову службу. Отже всякий, хто втік від невдатного свого призову, старався робити себе молодшим, із тією метою, буцім то він не призивався ще на військову службу, а щоб призиватись там, де він стане на роботу та, коли буде можливість, то пройти там і до армії. Та мало кому це вдалося, бо вийшов був новий закон, за яким кожен, хто де народився, мусів туди їхати і призиватися. Бо влада вже знала, що багато таких хотіло б пройти до армії, де не знали їхнього соціального стану.

До таких "щасливців" належав і автор цих рядків. Після призову в 1930 році мене комісія для набору рекрутів визнала здатним у Червону Армію та призначила в таку то й таку частину, але як сина куркуля не допустила в ряди робітничо-селянської армії. Я мусів той свій військовий білет заховати подальше, а виписати собі справку, підроблену на два роки молодшим, і з нею їхати на промисловість, чи на радгосп і там ставати на

роботу, бо вдома сидіти, значить чекати з дня на день, коли тебе заберуть до такої армії, як тилоополчення, чого також не бажалось, а тому за всяку ціну мусів знайти якийсь вихід із халепи. Виїжджаючи з такою справкою, яка свідчила, що ти ще не є на військовому обліку, то ти ніби не мусів зніматися з того обліку, але що ти на військовому обліку стоїш, а виїжджаючи не знявся з нього, значить ти вже порушник порядку військової повинности, за що теж підлягаєш карі згідно з законом. А коли піти зніматися з обліку, вони вже бачать, що ти хочеш утікати і зразу можуть тебе забрати й посадити в тюрму, а тому кожний, хто хоче втікати, не йде зніматись з обліку, бо він собі ще може прожити хоч заячим життям тих два, чи скільки років вільно, залежить, на скільки років зробив себе молодшим, а потім приходять другий зфальшований призов і ти мусиш таки їхати на місце сталого перебування. А що ти маєш фальшивий документ, із яким не можеш показуватись, то ти його рвеш, або викидаєш, а йдеш до редакції й оголошуєш у пресі, що в тебе при посадці на поїзд у товпі витягнуто з кармана всі документи і таки йти мусиш сам до них у руки, від кого втікав. І тут у військовому секторі тебе зразу й питають:

— Ваше назвище?

Скажеш, він зразу знаходить у картотеці картку й питає:

— А де ж це ти, голубчику, був два роки? Чому не здіймався з обліку, як виїздив?

— Та я... та-та... та я не знав, що треба здійматися...

— Чи ви знаєте, що ви порушили порядок військовоповинних?

— Та-та я ж про це не знав.

— Так от я вас передаю в б'юро примусових робіт! Зрозуміло?

З'явитесь туди, а там вам скажуть, що ви маєте робити.

Я пішов туди через кілька днів. Начальник примусової праці каже:

— Ви мусите відробити один місяць примусової праці за порушення порядку військовозобов'язаних.

Питає мене: — Де вам ліпше? Є там і там роботи.

Я погодився знімати в лісництві коробки з сосон, із яких спускали вліті живицю, це близько дому. Поки я проробив той місяць примусової праці, тим часом військовий сектор призбирав таких "вояків", як я, та напевно мав на увазі й мене, і вислав до сілград із району наказ, щоб ті нам загадали з'явитися в Гадяче в районову міліцію з двома парами білизни для відправи у військову частину. Одного вечора я приходжу з тієї примусовки, яку я відробляв і яку майже вже викінчував, а мама, яка вже тепер є покійниця, каже, що приходив виконавець і залишив записку, в якій записано, куди з'явитись. Я попитав мами:

— А чи ви його не питали, кому ще такому він загадував?

Мама відповіла, що отому, що вигнаний із своєї хати, а тепер живе у тещі. Ну, думаю собі, це вже видно буде, що то за армія, як із самих тих, що вигнані з хати та ще й до міліції з'являться, щоб міліція відправляла, але оскільки за ті два роки передні надокучило таке заяче життя, то вже рішився на одно: що буде, але з'явлюсь. Подумавши про все, що мене чекає, думаю собі: піду ж до свого колеги, з яким завтра маємо з'явитись. Пішовши, застаю його здома. Жінка його лаштує йому торбу на дорогу. Питаю:

— Ну, як же ти думаєш?

— Та як же — каже — треба з'явитися, що зробиш? Я зразу — каже він — як вигнали з хати, в колгосп не прийняли, я поїхав у Дніпропетрівське, побув рік, чуть не охляв, харчі погані, захворів, приїхав додому, подав заяву в колгосп, вони довго не приймали, потім прийняли. Робив рік у колгоспі, підходить осінь, на трудодні ще не дали, крім того, що потроху авансом давали, і кажуть, що вже й не дадуть, бо ще плян державі не виконаний, на роботі — де гірша, дірки всюди тобою затикають та ще ввечорі на збори піди, а там із району приїде представник та теж кричить, що

плян невиконаний, ми знаємо — каже він — "кто" ето термозить, ето врагі народу, куркулі!...

І так, каже він мені, живеш от-от, мов тебе заберуть, так, що завтра йдемо. Йдемо, хай уже, куди хочуть, туди й одправляють.

Домовились, я побажав доброї ночі і пішов собі на свою квартиру. Мама моя теж уже наладила торбу і останнє мабуть ряденце, яке мала, положила, щоб було чим прикритись і, переспарши ніч, на ранок з'явилися у районову міліцію на вказану годину. Ми там побачили "вояків", таких, як і ми, з торбами. Тут у великій передній кімнаті ми чекаємо. Через деякий час уводить міліціонер іще одного з комори, який уже довший час сидів змарнілий. Тут між нами був його рідний брат, але цей прийшов із дому, цей був іще нежонатий, а до того, що ввели з комори, увійшла якась жінка з клунком, як ми вже дізнались, що його заарештували вперед, щоб не втік і жінці загадали, щоб із дому винесла речі для чоловіка для одправки у військову частину. Цей, що з комори, видно, довший час не переодягався, а жінка винесла сорочку і штани, і він питає міліціонера:

— Де б я міг переодягнутись?

Міліціонер йому відповідає:

— Тут переодягайся.

Він прилюдно переодягся в чисту білизну і вже разом із нами та своїм рідним братом і двоюрідним, який теж однофамілієць, наче аж повеселів, бо жінка останній можливо шматок хліба принесла з дому, щоб підготувати чоловіка в незнану дорогу. Коли я побачив і цього, що з комори, а сам я з примусовки і мій колега з колгоспу, то мені прийшла на думку наша приповідка, як казали, що "з-під ринви та на дощ" і, сказавши це, ми розсміялись. Міліціонер це завважив і питає:

— Чого розсміялись? Ви ещо будете плакати.

А був між нами Зеленський із села Рашавки, який зразу ж йому відповів, що ми й тепер крізь сльози сміємось.

Через деякий час приходить начальник військового сектора зі списками. Викликав кожного з нас по спи-

сках, нас було всього 17 чоловік із району. Після того цей начальник називає мене по назвищу і питає:

— А де є ваш брат?

Бо автор цих рядків мав молодшого брата, який тієї осені мав теж призиватись. Коли він мене запитав про брата, то мені той сміх, що вперед були розсміялись, пішов униз аж до п'ят, і я йому відповів, що я не знаю. Як я їхав із дому два роки тому, то він був удома, а де він тепер, я не знаю.

Він на мене вдивив свої очі і разів три повторив:

— Ти не знаєш?...

Це мене зовсім пригнічило. Ану ж, думаю, знайдуть і брата та й будемо вдвох так, як ось я бачу, два брати в нашій групі, яких назвище Протаси з села Середняки.

## В ГАДЯЦЬКІЙ МІЛІЦІЇ

Пробули ми в міліції майже увесь день, до часу відправки нас на поїзд, а що ми були в передній кімнаті, то за той день довелось бачити багато людей, яких міліція приводила та переважно із саморобними жорнами, якими люди власноручно мололи зерно на муку, бо в млині не було що молоти та ще й потрібно було посвідки на дозвіл, а крім того й мірка за перемел, то люди більше те зерно терли на різних тертушках та на саморобних каменях, щоб молоти ручною роботою, а міліція це все знаходила й забирала. І коли одчинив міліціонер двері в одну кімнату, щоб укинути туди ці соціялістичні млини, то я загледів, що в тій кімнаті було вже мало не під стелю тих млинів, і то, яких хочеш конструкцій, бо тоді був кожен конструктором і то конструював і робив так, щоб і сусід не бачив, як він робив, і щоб не чув, як він молот, але все одно були такі, що доносили і заявляли до міліції.

Увечорі десь о шостій годині нам сказано:

— Собірайсь до потяга, іти на станцію.

Проводили нас два міліціонери і коли ми прийшли, показалося, що нема місця у вагонах і ми завернулись назад у міліцію. Переспали навсидячки на підлозі ту

довгу осінню ніч і на другий день нас знову поправили до поїзду, де вже ми й усілися в поїзд і залишили свою районову залізничну станцію Гадяче, виїхавши в сторону Лохвиці. У вагоні супроводив нас один міліціонер, він віз із собою в течці всі наші документи, бо в нас на руках не було жодних. Цей наш "вожатий" сказав нам, що на станції Лохвиця треба пересісти і як би при пересідці хтось залишився, то щоб з'явився до начальника станції, а той щоб направив через Ромодан у Харків Основу. При пересідці всім в один вагон не вдалося сісти, бо не було місця і чіплялися, хто де міг, а три з нашої групи зовсім не сіли, при чому два з них приїхали в Ромодан і знайшли нас, а третій здертирував.

## **ЗАЛІЗНИЧА СТАНЦІЯ РОМОДАН**

У Ромодані сіли на інший поїзд і поїхали в Харків в Основу. Зі станції Основи нас повезли в Харків на Холодну Гору. На Холодній Горі, подальше від зненавидженої тюрми, розташований по правій стороні дороги величезний квартал бараків. Туди нас завів наш провідник міліціонер, здав нас командуванню 47-го окремого батальйону тилового ополчення, а сам повернувся назад у Гадяче.

## **МИ В БАТАЛЬЙОНІ ТИЛОПОЛЧЕННЯ**

Прийняли нас нові господарі, в яких бачимо на шинелях, або тужурках зелені військові петлиці та якийсь знак, наче ключ на петлиці, то була відзнака, що вони належать до військ залізничного НКВД. Тут нас доручили якомусь старшині, який уже не мав петлиць і виглядав наче напіввійськовий, це вже був "громадянин" тилополченець. Цей нас розмістив тимчасово в бараці, який був уже зайнятий, але людей не було в ньому, крім дежурного, бо були на роботі. Цей старшина сказав нам, що:

— Сьогодні харчів вам не буде ніяких, а на завтра ви вже будете приписані та одержите харчі з кухні.



Через деякий час заходить у барак якийсь військовий, на ньому чорна шкіряна тужурка, як вони її називали, і чорне шкіряне галіфе. Він увесь був обвішаний навхрест через плечі жовтими ременями, на яких висів пістоль у жовтій кобурі та на другім боці польова торба, і підперезаний жовтим вистебнованим шкіряним поясом. У нього на зелених петлицях дуже виразно виднілися дві червоні шпали (відзнаки). Це якраз і був комісар 47-го окремого батальйону тилоополчення.

Мужчина років під 45-50, середнього росту. Зайшовши, він не привітався з нами, а спитав, чи це та група "граждан", що прибули з Гадячого? Ми відповіли, що так. Він сказав:

— Ходіть за мною, а речі хай тут залишаться.

Ми пішли за ним і в одному з бараків був "червоний уголок", у який він нас і завів та сказав сісти на бідненьких ослонах, які там стояли. Це примітивне баракове приміщення все червоніло в плякатах, на яких були виписані різні кличі, як наприклад: "Догнать і перегнать!" "Ні одной п'яді землі!" "П'ятилітку за чотири роки!" "Високий виробіток труда!" "Хто робить, той їсть!" і т. д., і т. д. Цей військовик почав говорити до нас такими словами:

— Граждани тилоополченці, я є політ-комісар 47-го окремого батальйону, товариш Токаров, котрому партія і правительство Советського Союзу доручили вас як неблагонадійні елементи, для того, щоб виховати з вас повноправних будівників будуючого соціалізму. Оце якраз ви попали в ту кузню, яка виковує советських громадян. Реченець служби в цій кузні три роки для тих, хто віддано працюватиме, виконуватиме і перевиконуватиме всі положені на нього обов'язки. Для тих, хто не буде виконувати даних йому обов'язків, а ще можливо буде й шкодити, займатися шкідництвом, тому можливо не допоможе й десять років.

Коли він сказав ці слова, ми наче в один такт усі зідхнули, наче важким каменем пригнітило. Говорив він до нас, проходжуючись поперед нас повільним кроком, заклавши руки назад, і майже не дивлячись угору. Здавалося, що він читав із підлоги те, що говорив до нас.

Говорив він чистою московською мовою, дуже з притиском і повільно, і ті його чванькуваті слова залишились у пам'яті на все життя. Коли він скінчив говорити, хтось із нашої групи запитав, чи можна запитання дати? Він дозволив. Той його запитує, от — мов — я не знаю, чого я сюди попав, бо ми чуємо, що тут тільки позбавлені громадянських прав, а я не є їх позбавлений. Він йому відповів, що коли ви не були позбавлені, то вас позбавили, а якщо не позбавили, то позбавлять. У рядах тилоополчення всі "лишенці" (поза законом), нелишенців нема. І це така була його відповідь. Комісар Токаров нам сказав, що до нас командування буде звертатись на кличку не товариш, а "громадянин тилоополченець". Отже нас не називали товаришами, ніби, що ми недостойні того звання, а називали нас тільки "громадяни тилоополченці". Після цих інформацій комісара Токарова в "червоному уголку" (кутку) ми пішли назад у барак, де були наші речі, а тим часом старшина Зінченко приготував нам ліжка, і коли ми прийшли, то вже розмістилися кожен на ліжку, видали нам старі коци до вкривання та маленькі подушки, набиті стружкою, а також матраци, так само. Уніформи, або якоїсь одежі, чи обуви — сказав, що ще нема, а

— Будете ходити в своєму, хто що має...

Надвечір десь о п'ятій годині чуємо якийсь спів, коли дежурний каже, що йдуть тилоополченці з роботи. Ми вийшли надвір, коли бачимо: строєм по чотири повертають у браму цілий батальйон 750 чоловік і до самих бараків співом під ногу співають огидну пісню "Вейся", яка була тоді модна, а саме: "Вейся, знам'я комунізма, над землею трудящих мас..."

На команду "стой!" командир дав наказ розійтись по бараках. Усі вони, ці "вояки", були вдягнені і взуті, хто в чому, у своєму, і не виглядали на жадну армію.

Як завжди буває, всі вони цікавляться новоприбулими, питають, за що попали: за СБУ, чи може "розкулачений" і т. д.... Ми в свою чергу теж цікавимось, питаємо їх, що вони роблять, яка робота, вони показують пухирі на руках від лопати, лома, мотики і т. д. Увечорі вони одержували хліб на завтра та вже й ми були

у списку, то дали й нам. Хліба давали по 800 грамів, але він чорний, гливікий та його дуже малий кусочок. Увечорі о 10 годині перевірка і лягати спати, сидіти на ліжку після перевірки не вільно, тільки мусиш лежати. О пів до шостої рано підйом, попиту кип'яток і на роботу.

## ПЕРШИЙ ДЕНЬ НА РОБОТІ В ТИЛООПОЛЧЕННІ

О шостій годині на другий день і ми, новачки, пішли на роботу, де на Холодній Горі в Харкові побудовано сила військових цегляних будинків і вирівнювали коло тих будинків землю, яка була вже досить мерзла у грудні і треба було скрізь уживати лома (гострокінчатої мотики). Проробивши до обіду, привозять у спеціальних на те бетонах т. зв. росольник, у якому попадає дві половинки зеленого помідора, або огірка, а то сама вода. Відробивши перший день такої тяжкої роботи, зразу собі й думаєш: Хіба я зможу такої роботи виробити три роки та ще й живим залишитись? Аж не вірилось. Першого дня на роботі нашу групу розділили по 12 чоловік, це було "отделеніє" ніби на військову формацію, то з нас утворили одно "отделеніє", а решту дали до іншого "отделенія". "Отделеніє" складалося з 12 чоловік, звод із 4-х "отделеній", 12 x 4 — 48 чоловік. Рота з 4-х зводів 48 x 4 — 192 чоловік, батальйон із 4-х рот 192 x 4 — 768 чоловік. Наш 47-й окремий батальйон тилоополчення мав такий склад, плюс ще командування, почавши від командира зводу до командира батальйону, як наприклад: 16 зводних командирів, 4-ри ротні командири, 4-ри ротні політруки (політичні провідники) і доктор. Із нашого брата, з громадян ополченців, були тільки командири отделеній і помкомзводи і старшина, вищих не було і відзнак наших тилоополченців не носили ніяких. Тоді, коли командування наше носило відзнаки залізничного НКВД, зелені петлиці і на них, залежно від чину, чи то кубики, чи шпалі і ключ, що значить технічні частини залізничного НКВД.

## В ОБИЙМАХ КАГАНОВИЧА

Наші частини тилоополчення були в той час у розпорядженні народного комісара сполуки шляхів, яким був тоді всім відомий кат Мусій Лазарович Каганович. Нещасна наша доля кинула нас у його лабеті знуцання над нами.

Те, що ми були на різних роботах, непов'язаних із залізничним транспортом, то були підрядні роботи, які він, використовуючи невільничі сили, брався виконувати, поки настагає таких рабів на повну формацію, як наприклад: батальйон, чи полк, а тоді він уже кидав їх на більші об'єкти, які відносилися до його міністерства: на залізничні насипи, мости, на провід нових залізниць, заготівлю на залізницях льодівень для вагонів, які перевозять у льодівнях різні продукти і м'ясо вліті, щоб не псувалось, оце й була робота його міністерства.

А поки до цього дійшло, то ми у стадії формування нового 47-го окремого батальйону й виконували такі роботи, як вирівнювання ґрунту коло новозбудованих казарм, про що вгорі згадано, а також вирівнювання ґрунту на побудові нового стадіону для спорту їзди на ковзанах, чи лижвах по льоду і т. д.

Хочу тут уважно розглянути роботи на стадіоні. Це робилося десь видно пізно восени, викопувано дуже глибокі канали, якими йшли якісь трубопроводи, напевно водяні, бо їх не було видно, вони були трохи присипані землею, видно зразу, як укладались, а решта глини це був вал понад каналом, який після осінніх дощів замерз і то так сильно, що й ломом не проб'єш. Цей канал був може кілометр довгий, але скільки ми труду туди поклали, поки його загорнули, а його ми загортали може дві неділі під великі січневі морози, де спина була мокра, а ноги від замерзлої землі примерзали до устілок (онуч).

Отут я хочу застановитись над одним типом, якого назвища ніколи не забуду. Це був командир зводу, назвище якого було Гульшук. Для цієї людини мабуть Бог не дав ласки, зате гніву та ненависти до нас особливо було аж забагато. Коли ми закидали ці канали на

стадіоні, були сильні морози в січні та від кирки й лома (мотики) спина аж гаряча ставала й мокра, а ноги мерзли; хочеш побігти тут же понад каналом, щоб погріти ноги, а він, той Гульшук, не дає, кричить, щоб робив, поки й одмерзнуть. Коли він одійде, хочеш пробігти, а він кричить, і завжди на обличчі перекривлений, зубами скрегоче і з його уст тільки й чуєш, як не "враги народу" та "паразити", то ще якось там. Ми вже за нього говорили, щоб такий уродився, то хоч би трохи мав якоїсь ласки, а то завжди, як тигр злий. Дехто казав, що напевно він десь був батраком у якогось господаря та погано той із ним поводився, то він на нас мститься за це. Були ж інші командири, але вони поводитись якось людяніше, а того Гульшука ніколи ми не бачили всміхненого, хоч тоді, як із другими командирами говорив. Він у нас був лише в Харкові, а вже пізніше десь його від нас забрали. Так ми робили десь до кінця січня на таких роботах, а потім на "сортировочній" (сортуванні) другій у Харкові.

## **СОРТУВАЛЬНЯ (СОРТИРОВОЧНА) ДРУГА В ХАРКОВІ**

Харків — місто, центр Харківської обл. України. Один із найбільших індустріальних, наукових і культурних центрів Радянського Союзу. Розташований при злитті річок Харкова, Лопані та Уди (бас. Сіверського Дінця). Великий вузол залізничних (8 напрямків) і автомобільних шляхів та авіоліній. Друге (після Києва) за кількістю жителів місто У.Р.С.Р. Населення понад 1 мільйон (1963). Місто поділяється на 8 районів: Дзержинський, Жовтневий, Київський, Комінтернівський, Ленінський, Московський, Орджонікідзевський, Червонозаводський. Харків заснований бл. 1655-56 українськими козаками переселенцями з Правобережної України як фортеця для захисту слобідської України від грабіжницьких нападів кримських і ногайських татар. Походження назви Харків не з'ясоване. За переказами вона походить від імені першого поселенця на місці сучасного Харкова — козака Харка (Харитона).

Тут ми робили схоронище для льоду на літо, а після цього виповнювали ці схоронища льодом. Ця робота була не ліпша від першої, а ще гірша. Робилося це так: закопували стовпи на віддаль 4-5 метрів один від одного, в них вирубували жолобки т. зв. пази і в пази закладали обрізки й воно виглядало, як стіна, метрів 4-5 висока та метрів 200 довга і ті стіни знадвору обсіпали шлаком (жужелиця, перепалене вугілля), щоб сонце не проникало до льоду. Це робилось якраз над колією залізниці. Вагони по колії під'їзять, двері відкривають у вагоні, з вагона від дверей клали довгі дошки і по тих дошках сунули груди льоду в цю льодівню. Поки ще рівно з вагоном ці дошки, то добре, а як уже скирта льоду є висока метрів 5-6, тоді дошки від підлоги йдуть угору і тоді чоловік 5-6 треба, щоб витягти велику груду льоду на верх скирти, а груди льоду були такі, що ледве тільки в двері вагона проходять, вагою може 3 і більше центнерів, лід був грубий до 25 інчів, і то зачіпаємо шнурами груду і тягнемо на скирту льоду проти гори по дошках. Так ця робота провадилася десь більше двох місяців. Десь у половині січня, при кінці видали нам теплі штани, куфайки і піджаки і шапки, а чоботи видали старі, латані десь видно з військових частин. Так одягнені вже незле були, але взуття було погане. Це все видали нам перед тим "льодовим фронтом", на якому ми воювали, щоб заготовити лід на літо для льодівень-вагонів, які переходили через великі харківські сортувальні станції з різними продуктами м'ясив та які потребували зимної температури, щоб зберегти їх від псуття. Розпорядок дня був у цей час "льодового фронту" такий.

## НА ЛЬОДОВОМУ ФРОНТІ В ТИЛООПЛЧЕННІ

Щодня о пів шостої ранку встаємо, поп'ємо кип'яток. коли є цукор, то з цукром, коли нема, то без нього, бо цукор давали на руки на дві неділі по 15 чи 20 грамів на день, то хоч за один раз із'їж, хоч діли на дві неділі. Попивши чай, виходимо на "построєніє" до роботи на виладовування льоду, переважно ходили одна рота і то

круглі сугки по черзі виладовували, щоб не було простою вагонів. Виходячи від бараків на роботу з піснями з самої Холодної Гори до поїзду, лаву-ряди веде переважно-помічник командира зводу, або зводний і завжди викликає, як звичайно:

— Запевай!

Ну, наші хлопці і давай оцю ж таки огидну пісню: "Вейся, знам'я комунізма, над земльой трудящих мас..." Прийшовши до робочого поїзду, часом чекаємо трохи, сівши в робочий поїзд і їдемо через першу сортувальню, а на другій сортувальні висідаємо та приступаємо до виладовування льоду. На обід привозять просольник і до цього 50 грамів хліба. Обід їли в приміщенні, тарілки мількі і ложок десять води в тарілці та десь половина понадеться у воді зеленого солоного помідора, чи огірка.

Посьорбавши цієї солоно-кислої води, їсти ще гірше хочеться і виходимо знову до роботи. Поробивши до п'ятої години вечора, вишиковуємось у ряд до бараків. Перелічить, чи всі є і знову до робочого поїзду та, вставши з поїзду, кожен біжить пероном, де вже знову стають у стрій, у ряди, і перелічить, чи всі є і знову строем до бараків на Холодну Гору і так само з піснями і то хоч-не-хоч, а співай пісні, хоч трісни, а їсти не проси. Прийшовши до бараків, треба прибити ногою і по бараках розійтись. Віддаль із Холодної Гори до сортувальні другої думаю, що поверх 10 кілометрів. Прийшовши в бараки, одержати хліб на завтра, часом якийсь сир по 20, чи 30 грамів. Розділивши це все на рівні пайки, і то вимагалось з найбільшою точністю, ще кладуть на терези (на вагу), які кожен відділ має виготовлені з своєї роботи, де ще й на терезах перевірять, ану ж десь якась пайка більша на 5, чи 10 грамів, одрізують од неї і тоді 5, чи 10 грамів ділять іще на стільки-стільки рівних пайок і аж як уже всі видається рівні, тоді того, хто подальше від цих, що ділили, десь може й ліжко запроляв, гукають на його назвище, як там він називався: Кваша, чи Галушка, вгадуй, той одвертається лицем од тих, що ділили і вгадує. З тих, що ді-

лили, один питає одноразово, вказуючи пальцем на пайку, кому?

Той, що вгадує, відповідає, знаючи назвища всіх своїх хлопців у відділі, бо давали приділ на відділ і одержував із кладової (комори, буфету) все тільки командир відділу. Отже, той, що вгадував і відповідав на запит кому назвище того, хто як називався, як наприклад:

— Кому? — Кваша. — Кому? Галушка. — Кому? Кавуненко. — Кому? Капуста. — Кому? Горошко. — Кому? Смитаник. — Кому? Грушка. — Кому? Молочар. — Кому? Варяниця. — Кому? Медовий. — Кому? Куліш. — Кому? Пиріг...

Наслухавшись таких наших прізвищ, робиться ще більший апетит та ще дужче починає в животі марша грати. Такою метою розділювання пайок користувалися всі та за весь час мого перебування в тилополченні до кінця і в такій точності ніхто ні на кого не нарікав, не зважаючи на те, що всі були голодні.

Одержавши таку пайку приділу на завтра, кожний той, що її одержав, не тільки, що з'їв би її за один раз, — а з'ївши її, ще був би й голоден, але оскільки нею треба жити сутки, то кожний так і економив, щоб і з вечора з'їсти трохи, та щоб і на ранок, ідучи до роботи, теж було з чим попити кип'яток, та ще й на роботу взяти, бо до просольника, що дають в обід на роботі, хоч і дають 50 грамів, то того мало, а коли ще є і в кармані кусочок, то ліпше — як звісно — підкріпитися, бо ж до вечора ще треба робити.

І так день за днем ішло одноманітне життя, і день за днем усе більше й більше кожний упадав на силі і так день за днем праця ставала все тяжча й тяжча.

Треба ще зазначити, що увечорі, прийшовши з роботи й одержавши пайку, можна було попросити вийти десь у місто, щоб щось купити в магазинах. Як звісно, хліба не купиш, бо хліб був на картки і вважають, що ти його одержав, але часом десь "дають" оселедці, або тульку (дрібна вівсянка риба), але це треба бути щасливцем, щоб десь застав у магазині, і отже, коли нас тільки в нашій батальйоні 750 чоловік, а скільки ци-



вільних у цій же околиці і поруч у цим же й лагері на Холодній Горі, вони ж теж усі голодні, але що вони є вільні, і то в Харкові увечорі в магазинах в околиці Холодної Гори на один два кілометри навкруги не купиш нічого, бо все голодна наша братва розкупує. Спочатку можна було купити в пачках якусь ячмінну каву, чи вівсяну мелену і то береш у рот суху ложкою, а кип'ятком запиваєш, щоб не вдавитись сухою, та ще добре, як у кип'ятку є хоч трохи цукру, а як нема, то й без цукру п'єш. Так ось за нашого постою на Холодній Горі в Харкові, як я вже згадував, на протязі трьох місяців ніде не осталося в магазинах ніякої ні ячмінної кави меленої, ні малинового сухого чаю в пачках, ні муштарди, ні огірка, ні оселедця, нічого не можна було вже купити, бо його все наша голодна братва назахват брала, голодна їла, що попало, окропом (гарячою водою) запивала, який можна було брати в кип'ятильні, а вода ослаблювала і щодень, то все слабші і слабші ставали. Наприклад, коли десь комусь пощастило купити пів кіла солоних оселедців, він приніс, а хліба вже нема, він голодний хоче їсти, він із'їв ті оселедці майже без хліба, а після того попоп'є води раз-у-раз і слабне і голодний. Оце був якраз передвісник тієї голодової смерти в Україні, кінець 1932 року і початок 1933 року, де загинуло 7-8 мільйонів людей голодовою смертю. Та поки до того дійде, я хочу ще далі продовжувати про виладовування льоду на харківській сортувальній станції.

## КАТОРЖНА НІЧ

Коли ми з дня на день усе більше й більше слабили на силах, то нам норма виконання ставала щораз тяжча й тяжча. Пригадаю одного разу, це було десь при кінці лютого 1933 року, виладовували ми вагони льоду, командир поставив на вагон по "отделенію", але що у вагонах було не однаково, більше й менше, то нам якраз і попав вагон, повний аж мало не під стелю, а витягати треба було аж під верх, бо вже майже викінчувалася скирта льоду і дошки, по яких тягнемо груди льоду,

стоять угору майже під більшим кутом, як 45° од підлоги. В інших вагонах було нижче і ті виладували та поїхали в лагерь і з ними поїхав командир, а нам сказав:

— Коли виладуете, тоді приїдете.

Ми виладовували-виладовували і не могли дальше робити, вибились із сил та рішили їхати в лагерь, не виладувавши. Що буде, те й буде. Це було вночі, десь друга година, бо робили на нічній зміні в той час. Так ми залишили роботу і, вчепившись на товарний поїзд, який ішов у ту сторону, приїхали в бараки, десь була вже третя година ночі.

Командир "отделенія" пішов докласти командирові зводу, що хлопці, мовляв, виморились і самочинно покинули виладовувати та прийшли в барак. То той дав наказ:

— Зараз же підняти відділ на ноги і піти виладовувати.

А ми тількищо лягли в ліжку і заснули, як убиті, але мусіли зараз же вставати і знову йти докінчувати виладовування того вагона, а це віддаль була яких понад 10 км. Коли ми з великим трудом, не ївши і не спавши, вже вдруге поверталися до бараків, то ми були настільки помучені фізично, що ледве-ледве могли бути дійти до бараків.

Так ось тієї ночі жорстокої експлуатації ніколи не можна забути, як і того відношення, з яким до нас ставились як до безборонних жертв сталінського терору. Наводжу ці рядки своїх спогадів рівно через 35 років усіх переживань у рядах тилоополчення лише тому, щоб бодай частину пригадати шановним читачам про те, про що майже й не писалося ще.

Читаючи різні часописи та книжки іміграційного видання, ніде і ніколи не приходилось читати про такі частини невелинкої праці в радянській країні, як тилоополчення. То чи можна сподіватися, щоб ті, що там по той бік залізної завіси, про щось подібне написали?... Це якраз і спонукало мене написати ці мої спогади.

Наскільки мені відомо, то такої армії, як тилоополчення, в якій виконували советських громадян, було в 1935-м році чверть мільйона (250.000). Нею управляв

після Кагановича другий кат, т. зв. начальник управління тилового ополчення Медніков у Москві.

Повертаюся до харківської сортувальної станції, щоб розповісти ще про події, які доводилося спостерігати на протязі більше, як двох місяців нашого перебування на невільничій роботі в 1933 році: січень і лютий.

### ПОЇЗДИ З НЕВІЛЬНИКАМИ

Спочатку, коли ми стали робити на "сортировочній" у Харкові, ми щоденно бачили довжелезні ешелони поїздів, які тепер, де ми робили над колією, проходили попри нас. Це були самі вантажні вагони, криті, з грубками для опалювання, в яких із кожного вагона була виведена в стелю бляшана труба для диму, при чому з кожної труби димився дим, бо то була клята січнева зима. І таких поїздів за день проходило багато. Ми спочатку якось не дуже звертали на них увагу. Але ось одного разу один такий поїзд пройшов поза залізничну стрілку, стрілочник розвів стрілку і здав поїзд на запасний рукав залізниці так, що цей поїзд зупинився якраз проти нас, де ми робили. Коли поїзд уже став, сходять із т. зв. тамбурів на землю вартівники, в довгих до землі кожухах із високими комірами, у взутті, у валяннях і зараз по обидвох боках вагонів розставляються з наїженими багнетами на крісах та пильнують цього ешелону, де з кожного вагона в трубу виходить дим. Ми бачимо, що це повинні бути там люди, але чому така велика охорона? Через деякий час бачимо: охорона збільшилася, бо тут спеціально був один пасажирський вагон, у якому їхала обслуга НКВД. Ці енкаведисти почали деякі з вагонів відчиняти. Відмикнуть замки коло дверей, одсувають двері, з вагона клубком тягнеться пара, що зразу коло вагонів почувся великий сморід, бо вони брали по два чоловіки з вагона та виносили кудись параші, а також воду приносили відрами під конвоем. Коли вони одсували двері, то можна було завважити, що це були там родини: жінки, діти і чоловіки, останні зарослі, неголені і виглядали, як ву-

голь, чорні і брудні, позакурювані над тими грубками, які палилися вугіллям у їхніх вагонах. А що Харків є велика вузлова станція, то вони остановлялись поповнити дещо у вагони, як воду, вугілля, і повиносити параші, від яких на пів милі смерділо. Ми тоді переконалися, що це були жертви сталінського терору, які вивозив на Вологду та в інші північні місця на тяжкі каторжні роботи та на видиму смерть, а яких називав: "враги народу", "куркулі". Після того ми вже більше звертали увагу на такі поїзди, в яких двері на замках, або дротом закручені і в яких каралися невинні жертви сталінського терору. Таких поїздів проходило декілька за день, але більшість їх заганяли подальше від станції на запасні колії на день, а вночі більше були вони в рухові, щоб не так було видно, бо дивлячись на такі поїзди здавалося, що вся людність України вивозилась систематично на північ на загибель. Така була картина тих транспортів упродовж часу, як ми знаходилися на "сортировочній".

Десь при кінці березня 1933 року почали кружляти чутки, що нас мають кудись вивозити, бо заготовили дві великі льодівні на "сортировочній" і вже там правдоподібно великої роботи не було, то ми востаннє робили на ремонтванні залізниці. Але що малі об'єкти видно для нашого Лазаря Мусієвича очевидячки не були вигідні та ще й у Харкові він не хотів нас тримати, бо то йде така армія рабів та кожного дня, а люди бачать і питають:

— Що це таке? В'язні? Та, ні. Але й не вільні.

То він нас надумав перевезти аж Далекий Схід, бо його всевладна рука мала в його міністерстві несходимі простори з величезними об'єктами, які нас чекали і справа виїзду з Харкова стала актуальною.

## ВИЇЗД ІЗ ХАРКОВА

Десь на початку квітня 1933 року нам уже сказано, що виїздимо з Харкова в невідомому напрямку, або — як по військовому кажуть — на н.н. Коли вже були подані на станції вагони для нашого батальйону, нам ска-

зали забрати свої постільні речі, як коц і подушечки, та виходити, ставати у стрій і маршувати до поїзду. Ми прийшли на залізничний двірець, вагони наші стояли далеко на запасних коліях. Зупинившись, почали ми всідати за порядком у вагони. В кожний вагон давали по 28-30 чоловік. Серед вагона стояла грубка з виведеною на верх даху трубою для димоходу. По обидва боки від дверей двохповерхові нари, на яких лягало по 7 чоловік на одні, а що їх було четверо, то по 4 x 7 — 28 чоловік, так, що в один вагон давали двоє отделеній по 12 чоловік і третього отделенія 4-ри, або 6 чоловік, а решта 3-го отделенія була в наступному вагоні, з тим, щоб звод був підряд у вагонах, бо командир зводу час від часу перевіряв на зупинках, то він уже знає, де і в яких вагонах його люди. Розмістившись у вагонах, одержали ми вугілля для грубок і денну пайку хліба, і таке, як струменти: пилки, сокири. Кожна рота, що мала комірку, то з комірок усе забрали, що було майном роти. Якусь частину продуктів на дорогу одержували в Харкові, але небагато. Впакувались у вагони надвечір, дано команду виходити надвір усім, бо буде перевірка та інструктаж відносно транспорту. Ми вистроїлися ротами перед вагонами, наступає перекличка за списком, чи всі є в порядку і командир роти дає пояснення та вказівки, як повинні поводитися під час транспорту. За кожний вагон із людьми відповідають у першу чергу командири отделеній, яких у кожному вагоні є по два. У вагоні безперервно мусить бути дежурний, як день, так ніч, а особливо вночі, через кожних 8 годин дежурні міняються. Обов'язок дежурного: слідкувати за чистотою, а особливо за грубкою, яка палиться вугіллям, щоб час від часу добавляти вугілля і дбати, щоб не погасла. Особливо вночі, коли сплять на нарах люди і вкриті коцами, коци часом зсуваються на ноги, на край нарів і бува, що коц упаде, особливо з верхніх нар, а тут же близько грубка і може легко бути нещасливий випадок, що загориться; отже нічною порою є два дежурні, по чотири години змінюються, але той, що змінився, не має права лягати спати, а на середині вагона має право заснути навсидячки, так, що

коли сплять люди, то дежурство ведеться суворо. Кожний повинен строго знати число свого поїзду, а на випадок, якби десь приостав від поїзду, слід би звертатися на станцію і сказати число свого поїзду, то вони подбають, посадять на такий поїзд, який пережене та ще скажуть, на якому двірці стати, з тим, що й наш поїзд на тому двірці має стати. На пристанках без дозволу командира зводу не маєш права зупинятися, хіба, що той дозволить і скаже, на скільки хвилин стає поїзд, то тоді можеш побаритися. Вище командування пов'язане зі станціями і знають, де на яких станціях та на скільки часу поїзд стає, і тоді наказ іде за всім ешальоном. В ешальоні є дежурний частини, так само, як і в розположенні лагерьа. Документів ми на руках не мали жадних і то, як на початку, так і до кінця служби. А коли хтось де відстав, каже: Хто ти є? А там тебе направлять на твоє місце призначення.

Одержавши такий транспортний інструктаж, ми тієї ночі виїхали зі станції Харкова в невідомому напрямку, або: н. н. Слідкуючи за станціями, які проїжджаємо, ми більш-менш орієнтувались, у якому напрямку їдемо. Вдень на зупинках давали наказ, що можна вийти і скоро збігати на двірць за своїми потребами, звісно каже наперед, скільки хвилин поїзд стоїть. Ми бачили по станціях, які проїздили, що їдемо з Харкова в сторону Москви. Вдень, коли забігали на станції, бачимо, що в буфетах є ковбаса, якої в Харкові не було перед нашим виїздом, але це вже була Росія, як Курськ, Орел, Тула. Тут не видно ще було признак передвісника голоду, так, як видно було їх у Харкові. Дехто вже захватив купити кіло ковбаси, робленої в Московщині з українського м'яса, але мало було таких щасливців, та тяжко було й дістатися до невеликого стаційного буфету, а втім і не в кожного були гроші; але ми зразу побачили різницю між Україною та Московією відносно продуктів, бо в Московії виносять на станції жінки молоко в пляшках і ще дещо, що можна купити, тоді, як у Харкові вже того не було. Так проїхавши, ми в Москві простояли близько два дні і весь час поповнювали свій ешальон. Командування брало людей, скільки треба було,

з батальйону і їздили на склади в Москві та одержували на всю подорож продукцію, як: бараболлю, м'ясо, крупи, похідні воєнні кухні та взагалі все, що треба було, наладовували у вагони і всі признаки були, що подорож буде довга та далека, але ніхто з нас не міг того знати, бо це було від нас суворо засекречене. Наладувавши всім необхідним до подорожі довгий ешелъон за наказом всевладної руки Мусія Лазаровича Кагановича, ми — при кінці другого дня нашого перебування в Москві — вирушили в незнану для нас подорож. Ми вже були озброєні в мапу залізничних сполук і слідкуємо по мапі, куди їдемо. Ми дуже боялися їхати на північ до Вологди, а більше думали, якби на Далекий Схід. І так, якраз по двох днях їзди з Москви, є станція "Данілов", коло якої ми більше-менше вже могли означити, куди нас доля понесе, бо із станції "Данілов" прямо йшла залізниця на північ на "Вологду" і друга вправо, яка й веде на велику сибірську залізницю та яка — скоріше можна було припускати — завезе нас на Далекий Схід, чого ми більше й хотіли. Та ось уже наближаємось до станції "Данілов", ждемо з притишеним биттям серця вислідку наших бажань. І коли очі всіх чепіли на мапі слідкуючи, котра на великій сибірській залізниці буде перша станція після "Данілова", то нагло почули ми сильні сигнали нашого паровоза, який наближався до станції, і раптом у вагоні піднявся веселий настрій, коли побачили напис тієї станції та вже були певні, що "Вологда" залишилася лівобіч за нами. Ідучи сибірською територією, спостерігаємо крізь напіввідкриті двері з правого боку вагона, які були до сонця, дивимось на населені пункти, які раз-у-раз оставались нам позаду нашого поїзду, а інші, які виднілися спереду, все наближувались та знову залишались ззаду. Ми проїхали від станції "Данілов" декілька малих пристанків, та спереду видно було по мапі, що буде ще одна більша станція під назвою "Буй", від якої так само пішла залізнична лінія на Вологду, але коли ми й цю вже проїхали, то аж тоді були певні, що їдемо далі на схід. Проїхавши днів 3-4, ми застановились на одній зупинці, поки об'їдено пасажирський поїзд, і було дозволено встати з

вагона, щоб набрати кип'ятку, а там по станціях були прилавки, ніби кіоски, в яких був хліб за картками для залізничної обслуги і саме привезли хліб. Той візник зносив хліб і наш один тилоополченець попитав купити, той відповів, що "не продаємо", та й поніс хліб, а наш ухватив одну буханку хліба під полу і до вагона, той побачив та за ним, а цей, що з хлібом, кинув буханець у вагон своєму напарникові, себто товаришеві і каже:

— Ховай!

А сам попід вагоном на другий бік та вскочив в інший вагон, а той бачив, у який вагон він кинув хліб та до вагона й каже:

— Дайте хліб!

Ті, що були у вагоні, кажуть, що:

— Ми нічого не знаємо.

А той, що прикрив хліб, лежить на нарах, а тут у цей час нагодився командир зводу і питає:

— В чім справа?

Хлопці сказали і тоді той мусів хліб віддати. Той поніс хліб до прилавка, а цього, що прикрив хліб у вагоні і того, що вкрав хліб, забрали обидвох і посадили під арешт у холодний вагон, у якому вже один сидів під арештом, а коло яких круглі сутки дежурили сторожі. І так після того випадку були дуже погані наслідки.

### **ЗА БУХАНЕЦЬ ХЛІБА 15 РОКІВ**

Після кількох хвилин стоянки наш поїзд рушив у дальшу подорож. Командири зводів провели по вагонах суворий наказ, і сказали, що тих двох напевно засудять: того за те, що вкрав, а другого за те, що вкрадену буханку хліба зховав, значить сприяв у крадіжці. А покищо вони сидять під гострим арештом. Проїхавши ще два, чи три дні, наш поїзд затримався на станції Шар'я, і то на довший час. Тут стали ходити слухи, що ніби десь тут ми будемо щось робити, а про це ніхто офіційно нічого не каже. Простояли ми десь 2-3 години на станції Шар'я, а надвечір наш великий поїзд направляють на якусь бічну на північ лінію і їдемо десь від ге-



ловної залізниці вбік. Проїхавши кілометрів десять, ми зупинилися на запасних лініях і бачимо близько залізничні сила дерева у штабелях і є наладоване і на вагонах. Ми переспали ніч у вагонах і на ранок:

— Собирайсь на роботу!

І сказали, що ніби ми тимчасово тут будемо, поки з річки витягнемо дерево. яке взимі замерзло в льоду, а тепер весна, лід розтає і щоб дерева не понесло даліше річкою, треба його витягти з річки на берег і тоді на вагони ладувати на цій площі. Коло річки Дорева із лісу лежить на тисячі вагонів. Ліс цей рубають на півночі невільники і сплавають річкою Ветлугою, а тут його задержують та витягають із води на берег також невільники і наладовують на вагони. Розвозять відси, де потрібно: або до порту на експорт, або по будівництвах своєї держави. Ми поробили на витяганні дерева до обіду. О 12-ій годині нас повели строем на обід приблизно один кілометр. Завели нас у якийсь лагерь у сосновім лісі. Це, як звичайно, довгі бараки і там харчівня і в цій харчівні ми обідали. Давали на обід по тарілці якоїсь воднистої юшки і гичку з буряків та трохи присолену і по 50 грамів хліба, але та юшка мала такий запах, наче нагадувала той сильос, у який заготовляли корм для худоби з бурякової гички. Харчівня та не поміщувала разом усіх, а тому заходила одна половина, скоро їли й виходили, а другі приходили. Поки ці поїли, ми були надворі та хтось із наших хлопців нагледів той запас продукції, з якої ми їли юшку. То зараз за харчівнею метрів 30 від стіни, викопана довга яма, як звичайно в нас копали на гичку, і в ній засильована оця гичка, з якої ми їли юшку, і стоїть там лопата, якою одрізують рівно стіною і тоді заносять у кухню, січуть мабуть лопатами в якомусь кориті та може перемиють, а можливо, що й ні, і дають у воду до кітла, закипить і присолять трохи і вже маеш готову юшку на обід для рабів, невільників сталінської епохи. Коли ми непомітно дивилися на ту яму, там якийсь старий щось господарив. Ми його запитали:

— Що ви годуєте цією гичкою?

Він нам по-московському відповів:

— Ну, а ви то что кушали? Ви же ёй і кушали!

А хтось із наших, жартуючи, запитав:

— А чи після неї нічого не станеться? Бо ми ж маємо тільки по дві пари підштанців.

А він знову відповів по-московському:

— Нічево вам не будет до самой смерті. А вот ми ужо трі года кушаем ёй і ещо живійом.

Ми від цього взнали, що то в цьому лагері живуть самі невільники, які працюють над витяганням дерева з річки Ветлуги та заладовуванням на вагони. Там працюють переважно самі Москалі, бо це поблизу населених пунктів, а Українці невільники видно вглиб півночі працюють, звідкіля пливе це дерево річкою Ветлугою. Поробили ми днів із 10 на цій роботі і вже майже витягли все дерево, якого було сила у воді та замерзла взимку. В суботу ми робили останній день, а в неділю не робили, були у вагонах, полатали де хто що порвав на роботі, піджак, чи штани, почистили на собі одержу, взуття і десь перед 12-ою годиною чути наказ: виходити на двір, буде перевірка, чи все в порядку та пішли на обід до "смачної" ідальні ще мабуть останній раз поїсти гички, після якої аж із душі верни назад. Пообідавши, увесь батальйон відійшов приблизно 400 метрів від лагеря на поляну в рідкому сосновому лісі та вистроївся буквою "П". Аж ось дивимся: від лагеря ведуть під суворим конвоем двох злочинців, із яких раніш один украв буханець хліба, а другий приховав у вагоні. І от їх сьогодні буде судити військовий показовий трибунал. Три чоловіки з наших несуть стіл і два ослінички з лагеря. Принісши, поставили стіл і ослінички перед строем на відкритій стороні букви "П". Підійшов військовий суд із трьох чоловік, сіли біля стола, перед столом метрів за 10-ть поставили двох підсудних лицем до суду та коло них із найженими багнетами на крісах гостра охорона з 4-х чоловік.

## ВІЙСЬКОВИЙ ТРИБУНАЛ

Почався суд. Зразу суддя, прочитавши акт обвинувачення, спитав підсудного Восьмака, чи визнає себе винуватим? Цей ледве голос протяг, відповідає, що ви-

знає. Потім другого питає (назвища його вже не пригадую), чи визнає себе винуватим, цей теж відповів, що так. Почали обвинувачувати, що мовляв:

— Ви й так були ворожі до советської влади, за що й приділені до тилоополчення і ви, крім того, що повинні добре себе провадити, ви допустились такого величезного лиходійства, ви залишали чесних советських робітників без хліба, ви залишили їх дітей голодними, ви систематично зривали своїм лиходійством виконання плану залізничного транспорту, бо робітник, не одержавши хліба, міг не вийти на роботу. Ви саботажники, зривачі соціалістичного будівництва. Ви вороги советського народу і советського строю.

І таку тарабанщину читав, плів, молів язиком мало не цілу годину, а на закінчення сказав:

— А тому советський військовий трибунал, узявши до уваги всі заходи охорони підсудних, виносить свої найменші міри кари, а саме: громадянину тилоополченцю Восьмаку 15-ть літ суворох далеких таборів без оскарження. громадянину (назвища не пригадую) тилоополченцю 10-ть літ суворох далеких таборів без оскарження.

І суд на цьому закінчився. Тих двох охорона повела, а нас строем повели до наших вагонів, які стояли на запасних лініях. Перед вагонами нам прочитали ще лекції з усякими репримандами, засторогами й напімненнями. Мовляв:

— Дивіться, ви були свідками, як карають таких, що порушують советський правопорядок і тому то, хто буде надалі його порушувати, то ми ще гостріше будемо судити.

Після цього дали наказ розійтися по вагонах, зробити в них порядок і:

— Завтра ми виїздимо в дальшу нашу подорож.

На другий день ми залишили свою нелюбу роботу з деревом, річку Ветлугу, з якої довгими пожарними гаками витягали дерево, харчівню, яка давала нам "смачні" обіди з бурякової гички і — найголовніше — те місце, де військовий трибунал висмикнув із наших рядів дві жертви і то лише для того, щоб показати пе-

ред нами, як карають тих, хто порушує советський правопорядок, та щоб над безборонними рабами тримати ще більший терор. Приїхавши знову на станцію "Шар'я", постоявши кілька хвилин, ми знову рушили в напрямі великою сибірською залізницею на схід, у сторону станції Кіров і Перм.

## ВИСНОВОК ТРИБУНАЛУ

Чи справді за ту таку величезну "провину" з буханцем хліба треба було доводити аж до військового трибуналу?! Чи справді це була така провина, за яку треба було давати кару аж п'ятнадцять років?! Чи справді брак того одного буханця перешкодив би виконанню залізничних плянів? Або, чи справді таки через 1, 2 або й 3 кілограми того нещасного хліба було б уже ніяк неможливо побудувати соціалізм у країні, як велеловно й багатослівно, натягаючи брехливі свої аргументи, доказував суддя підсудним? Ні, і ще раз ні! Безперечно вчинок Восьмака не був оправданий. У кожній громаді, в кожній державі за крадіж судять, і так має бути. І Восьмака треба було теж судити й покарати, але в міру його провини, не аж п'ятнадцять роками та ще й без оскарження.

Як же тоді треба було покарати тих, які штучно втвореним голодом довели Україну до стану, що мати своїх рідних дітей своєю рукою порізала, щоб їх поїсти, бо вона вже втратила людську свідомість наслідком голоду. Або, коли будуть судити тих, що допровадили до цього голоду?!!

Авторові цих рядків оповідав очевидець, що бачив на свої власні очі, як того ж вікопам'ятного 1933 року в місті Гадячі міліціонер привів у міліцію з села Веприка жінку, яка тримала в руках кошик, покритий шматом. Коли міліціонер узяв у неї з рук той кошик і подав його начальникові міліції — той, розкривши, побачив порізане на шматки її рідне дитя. Запитав її:

— На що ти це зробила?

Вона вихопила від нього з кошика кусок м'яса та

обома руками несе до свого рота і рве зубами і їсть. Відповіла лише:

— Дивись, на що і не питай...

Це тільки один приклад, а скільки можна б навести більше?!

То чому ж у Восьмака не взято до уваги тих обставин, що він також був голоден і зробив те, чого зовсім певно не зробив би був в інших умовинах?!

Висновок із цього такий, що це був сталінський терор. Тільки цим сталінським терором можна було тримати владу, яка й до сьогодні ще тримається тільки терором. Як би не було цього терору, то не було б і комунізму! І коли в 1933 році штучно доведено на Україні до голодової смерті, до людоїдства, до високих і тяжких засудів за колосок, за буханець хліба, то історія запише це на рахунок побудови соціалізму й комунізму як найбільшого терору, через котрий доведено до знищення мільйонів людности, особливо в Україні.

## ПОДОРОЖ ВІД СТАНЦІЇ ШАР'Я

Коли ми виїхали із станції Шар'я в сторону Далекого Сходу, то першою більшою станцією на цій лінії була станція "В'ятка", чи теперішній Кіров. Зупинилися на деякий час тут для одержання обіду, який варився у вагоні в похідних кухнях. Вагони, в яких були похідні військові кухні, знаходилися майже напереді ешелюну біля паровоза. Один раз у день варився обід, але одержували його лише тоді, коли поїзд зупинявся не менше, як на пів години, і то всі нераз не могли одержати їжі. Кухні були коло паровоза з тих міркувань: Коли на зупинці дежурний ешелюну, рангою не нижчий командира зводу, дав наказ на обід, то з кожного вагона чоловік біжить із відром до вагонів із кухнями та подає відро у двері і швидко каже, на скільки осіб, чи 30-ть, чи 28, бо переважно так було у вагонах, і той у списку відмічає, а кухар швиденько наливає у відро. Та буває, що поїзд рушає. Тоді той, що не добіг до свого вагона, який може десь аж на кінці поїзду, подає відро

в будь-якій вагоні і його теж за руки тягнуть у вагон, а поїзд щораз то більше набирає швидкості і чекай, поки ще десь стане. І так бувало, що як чоловік піде по обід, то до свого вагона попаде аж увечорі, а братва голодна жде. І коли нарешті цей чоловік вже покажеться з відром, на якого там чекають, то його простягнені руки втягають у вагон. Відносно кип'ятку, то він був на кожній майже станції, але не скрізь можна його було взяти, бо поїзд лише коротко задержується. Наш поїзд переважно зупинявся тільки тоді, коли мав його переганяти пасажирський поїзд, а коли вже випустить наперед пасажирського, то зараз же й наш рушає теж за ним. Розформування вагонів на станціях у нашій ешелюні не було, винятково лише час від часу причіплювали декілька вагонів і знову через 2-3 дні десь на пристанках їх відчіплювали. Але ті наші хлопці, що були в задньому вагоні, оповідали, що ліпше, як іззаду є причеплені ще вагони, бо як їх нема, то дуже термосить і кидає на боки, особливо вночі, коли сплять на верхніх нарах люди.

Наш ешелюн, коли вже був поповнений у Москві, то складався приблизно з 70-80 вагонів. У цьому два, чи три були пасажирні для командування та їх родин і для штабу батальйону, а решта всі вагони були товарні, з того більша частина була з людьми, а інші везли різне майно батальйону, як продукцію, кухні, паливо, харчі тощо. Один вагон був призначений окремо для арештованих, які попадали в нього за різні провини під час транспорту. Авторів цих рядків довелося за всю дорогу два рази дежурити арештованих у зимному вагоні. Один арештований, якого назвище було Білоцерківський і який постійно там сидів майже всю дорогу, а решта випадково 2-3 дні, та знову інші за щось, коли наприклад заснув на дежурстві, або ще щось... Коли я дежурив коло них, а це було вже в глибині Сибіру, де був сніг і зимно, то й він бідолаха стрибав і мерз, і я також мерз, а на другій половині вагона були якісь кролі в клітках, як майно батальйону, не знаю, чи вони були ще з Харкова, чи в Москві Каганович дав на м'ясо, але я брав від кролів бурячки і давав

тому бідоласі, а він голоден їв, за що і я міг легко по-пасти до нього, але пройшло щасливо. Цей молодий здоровий чоловік був сам із Липової Долини і ніби був у кáдровій армії, але коли батька вигнали з хати, то і його з армії відрядили в тилоополчення і він був тим сильно зденерований і задирався з командуванням, тому вони гострили зуба на нього ще в Харкові, а вже як ми виїхали в дорогу, то вони йому підшили, буцім то він хотів дезертирувати і тримали його всю дорогу арештованим. Коли б хлопці йому не допомагали, то він був би загинув у дорозі, яка тривала 32 доби.

Спочатку, як ми виїхали з Харкова, це було вночі, то ми не роздягались, а потім обвикли і, наслухавшись звечора вже ріжних оповідань та казок, роздягаємось до спідньої білизни і спиш, як удома. Тільки й того, ще безпечніший, як удома, бо знаєш, що тебе НКВД не забере, бо НКВД їде в однім ешелюні і вони тебе вже забрали і ти в їх руках. І так наша подорож продовжується з дня на день.

Залишивши станцію Кіров, наближаємось до станції Перм, потім до станції Кунгур, а опісля Свердловськ. це вже в глибині Сибіру, а тут зима ще, хоч уже друга половина квітня, а коли виїздили з Харкова на початку квітня, то вже було тепло і сніг розтав, та й у Москві вже була весна. Натомість тут сніг лежить іще та й холодно, і чим глибше в Сибір, то тим іще більше снігу та холодніше. Переїхали ми станції Тюмень, Ішим, Омськ, Татарськ, Барабінськ, Новосибірськ, Тайга, Марінськ, Ачінськ і Красноярськ. У Красноярську один день ми стояли і весь батальйон ходив до лазні в місто, бо ми вже довший час не мились. Після того на другий день ми виїхали з Красноярська через станції: Канськ, Тайшир, Тулунський, Тулун, Кутулін та Іркутськ. В Іркутську ми стояли день. Нас водили до харчівні в місті, де дали нам пшоняної каші і ми поїли там добре, так, що це залишилося в пам'яті, що ми добре попоїли і то за всю дорогу.

Коли ми виїхали із станції Шар'я через пункти, які вище були зазначені, то через кілька день наблизились до уральських гір. У дорозі через уральські гори пере-

їздили ми багато тунелів, які починалися від станції Перм і тяглися аж до самого Свердловська. Найдовший із тунелів був трикілометровий, а всіх тунелів було сорок. Переїжджаючи через тунелі, вікна і двері мають бути закриті і не дозволяється виглядати у вікно, або в двері, бо вартовий, який охороняє тунель, має право стріляти. Це вже ми переїхали велику сибірську залізницю, яка вела до Іркутська. Від Іркутська ми їдемо вже понад озером Байкал т. зв. байкальською залізницею, яка дуже покручена понад берегом Байкалу.

Байкал — озеро в півд. частині Сх. Сибіру, найбільше з прісних озер Азії і найглибше на землі. Пл. 31,5 тис. км<sup>2</sup>, найбільша глибина 1741 м. Пересічна абсолютна позначка поверхні Байкалу дорівнює 454,4 м. Довжина 636 км., пересіч. ширина 48 км. Лежить у глибокій тектонічній западині, що утворилася не пізніше палеогену.

Береги велетенського озера Байкал врізалися тут у скелі каменистих гір, тому то й дорога тут покручена, а що наш ешелюн був дуже довгий, то часто можна було бачити у відкриті двері, наче б то подалі нашого ешелюну якийсь інший ешелюн у супротивному йшов напрямку, а це й був саме наш ешелюн на покручених дугах залізниці. Їхали ми понад озером Байкал мабуть більше двох днів і споглядали на озеро, як по ньому пливали купи намерзлого льоду та вилискувалися проти сонця, яке з-поза високих гір то блисне, то знову сховається. І так, залишивши озеро Байкал, ми їдемо забайкальською залізницею, яка веде нас через станції Улан-уде, Петровськ і Чіта. З Чіти пішла залізниця, якою було б нам простіше їхати через Китай, т. зв. китайсько-східня залізниця, яка веде через Маньчжурію до Владивостоку, але що Китайці тоді вже напастували російські поїзди і рух був туди тільки тягарових поїздів, то в останній час Китайці навіть цих зовсім не пустили. То ж ми поїхали дорогою вліво на північ, хоча туди багато далше і гірше, бо покрученими зигзаками. До речі та дорога, що через Маньчжурію, якою набагато ближче було б до Владивостоку, то її будував царський уряд Росії за договором із Ки-



таєм у 1905 році, коли Росія воювала з Японією. А що в Росії після революції настали нові господарі, то Китайці їх не дуже шанували й робили всякі насильства над совєтською обслугою поїздів і часто-густо арештували совєтську обслугу поїздів, а кінець-кінцем зовсім перестали перепускати через свою територію, то Совети, бачучи таке, ніби погодилися продати ту залізницю Китаєві, бо Китай і так був би її забрав. Продана та залізниця в 1934 році, саме, як ми там були, і політрук на ранішній політ-інформації про це нас інформував. А братва, знаючи випадок про ту дорогу, запитувала: за скільки продали? То політрук відповів, що за скільки там золота та шкірок із дорогих звірят і ще щось там. Але Китай мабуть дав їм мідь замість золота.

Поїхали ми з Чіти через свою територію, через станції Молошна, Сковородино, Магдагачі, Шуманськ, Свободний, Білогорськ, Облуччя, Біробіджан і Хабаровськ. Хабаровськ — місто, центр Хабаровською краю Р.Р.Ф. С.Р. Розташований на правому березі річки Амуру, біля впадіння в неї річки Уссурі. Великий транспортний вузол Далекого Сходу (залізнична станція, річковий порт, аеропорт). 377 тис. мешк. (1963; 1926 — 52 тис., 1939 — 207 тис. мешк.).

Переїхавши річку Амур довжелезним двоколіїним залізним мостом, попід яким плавають великі пароплави, ми залишили місто Хабаровськ і направились у сторону Владивостоку усурійською залізницею через такі станції, як Бікін, Іман, Хонка, Усурійськ.

Не доїхавши до Владивостоку, яких 150-200 км., ми задержались на станції Кангавз, на якій і виладувувались з довгої та виснажливої подорожі, в якій провели 32 дні й ночі, не враховуючи 10 день у Шар'ї на річці Ветлузі. Виладувавшись із вагонів, ми виглядали, як би по 5-ть років сиділи у в'язниці, худі, чорні, брудні, одежа позаяложувана руками, бо у вагоні дим із грубки курив, а там великі груди вугілля не влезали у грубку, треба було розбивати, а те все курило й чорний порох сідав на одежу так, що куфайки і ватяні штани стали чорно-блискучі. Голитися заставляли хоч раз у тиждень у вагоні, а мити лице, коли вмиєш, а коли й ні, то ви-

глядали так, що самі очі блищали, а на нас чекали цілі об'єкти: насипи по 50 метрів високі, кам'яні кар'єри, Бархатний перевал зо своїми запроєктованими по 60-70 метрів у глиб колодязями для зриву гір для залізниці, рубання й тесання дерев, владивостоцький величезний тунель коло порту, і наостанку ще й розбудова жидівської автономної області Біробіджану. Ось ці об'єкти на нас чекали. А ми, після такої подорожі, від вітру хилялися. Та поки до того дійде, хочу вернутися ще до подорожі і дещо ширше про неї оповісти.

## СТАНЦІЯ КАНГАВЗ

Коли ми на останній станції Кангавз своєї 32-денної подорожі виладовувались із своїх вагонів, які нас привезли з рідної України на чужину та в яких ми вже звикли, як у себе в хаті, то через дві-три години знову ладувалися ми на відкриті маленькі вагончики, якими возять вугілля і на цих вагончиках вузькоколійної залізниці поїхали ми на те місце, де вже мали робити. А що нас було багато, то ми сідали ротами, одна рота на один раз, приблизно по 6-ть чоловік на вагончик, а загалом було 30 вагончиків. Від станції Кангавз до місця призначення було приблизно 60 км. і ми їхали більше, як дві години. Ця вузька колія проведена лісом, де майже нема ніяких жителів. Наш попередній поїзд, яким ми доїхали до Кангавзу, в порівнянні з цим вузькоколійним, видавався нам дуже великим поїздом. А в додатку, коли цей теперішній паровозик дав сигнал, то нам здавалося, що... заспівав півень. Ми побачили понад залізницею в боці яких три-чотири хати і далше великий барак. Після сигналу наш цей вузькоколійний поїздок зупинився і ми стали вивантажуватись. Після того вернувся наш малий поїзд по решту наших людей до Кангавзу, а ми всі під проводом командира роти і командира зводу попрямували до бараку, який був віддалений від залізничних рейок — здавалося — приблизно на один кілометр. Коли ж ми доплентались до цього бараку, то була менше-більше вже третя година дня. Зайшли ми в цей барак, довгий коло 100 метрів і

застали в ньому на довгих тесаних дошках (жердках) двоповерхові нари, а як де то й сучок стерчав під ребрами, як лягти. На боках попід нарами блищала вода і жаби кумкали. Цей барак був іще новий, будували його невідьники як нам це розповідали дотеперішні жителі. Закопувано стовпи в землю, забрано стіни в пази (жолоби) кругляками, а в розколини кладено мох. Як де то й вітер наскрізь продував щілинами, де криве дерево не приставало одно до одного. Після нас приїхала того дня ще одна рота нашого батальйону. Переспавши ніч, пішли ми на другий день із сокирами на роботу з нашим новим командиром. Це був уже якийсь цивільний, а саме участковий десятник будівництва. Він призначав нам працю і пояснював як повинні робити. Перший день наша праця була: рубали сосни і тесали дерево на будову. На обід приносили у відрах якусь кашку. Після роботи напинали ми собі шатра, щоб було ближче ходити до роботи, бо з того бараку було до праці три кілометри, а де ставили намети, то було на половині дороги і вище положене місце, не так сиро і вогко. Це був місяць травень і зелено вже було, але не дуже та зелень глухої тайги тішила нас. Ми тут були майже увесь час порозкидані по участках, ротами, не весь батальйон разом, але на одній і тій же роботі. Вся робота ця мала завданням: від станції Кангазз провести залізницю до Сучанських шахт, у яких добували високоякісне вугілля на експорт і яке вивозили до залізниці вузькоколійною. Ця вузькоколійна залізничка не в силі була транспортувати стільки, скільки партія й уряд хотіли, а тому запроєктовано провести широку колію, щоб підмінити транспорт малої видайності на транспорт звичайний, залізничий. Із тією ціллю кинули нас сюди для побудови цієї залізниці довжиною приблизно 80-100 кілометрів до тих багатих шахт, у яких були великі поклади вугілля, яке вони називали чорним золотом. Щоб провести цю залізницю в данім напрямі, треба було перемогти дуже багато перешкод, як наприклад: висока гора, одна й друга, річки, глибокі яри, які потребували високих насипів і т. д. Якраз тут Каганович і задумав використати наших рабів, яких охристили

тилоополченцями, та які задарма й проведуть цю залізницю. Та так і сталося. Там, де раніш витягали вагончики нагору тростом (дротяним канатом, чи ливною) вузькоколіїного типу через бльочки, там ми пробили тунель близько кілометра довжиною, а там, де була довга плеската гора т. зв. Бархатний Перевал, там зарядили сотки амоналю та висадили гору в повітря, а там, де треба було через річки будувати мости, побудували тимчасові дерев'яні, з тим, що пізніше будуватимуть капітальні залізобетонові, врешті там, де неглибокі прорізи треба було робити, то невільники лопатами й тачками вивозили, або засипали, як того треба було. Але на всій віддалі від Кангавзу до Сучану одночасно велась робота і то, як день, так і ніч, як треба було, і скрізь повно рабів і тилоополченців і засуджених ("заключонними" їх звали) і Червона Армія і все трудилось, як та комашня, щоб до наміченого пляну дорога вже була проведена, хоча б там навіть тисячі жертв були, ні перед чим не зупинялись, а плян мусів бути виконаний.

## РОБОТА В ЛІСІ

Спочатку рубали ми й тесали дерева. Це було розташування сили так: виходять по два чоловіки з сокирами і пилка на двох та, шукаючи в лісі, дивися, щоб була рівна деревина, щоб поменше було гілок на ній, щоб менше було коло неї роботи. Зрубавши одному й другому по дереву, очистити від гілля та оправити на 4-ри канти (грані, роги), а потім іще й вугли виробити на тій стороні, з якої всередину менше брали, а на тій стороні, що надвірньою мала бути, більше брали вугла, щоб зовнішня сторона була опукла (овальна), а середня рівна, щоб стіна всередині була рівна, за тим винятком, що вугли мали бути зняті. І це була норма. Сьогодні не пригадую, яка вона точно була і скільки становила метрів, але пам'ятаю, що по 4-ри штуки припадало на одного, а що нас двох було, то треба було добре напружитися, щоб норму виробити, а це вдавалося рідко, бо було просто неможливо.

Отже зробили так, що й над тобою не стоїть поганяйло і мусиш працювати, як мулять, бо командир проїде, перевірить і взнає, чи ти робив, чи ні, бо кожну оправлену деревину підписували своїм ім'ям. Автор цих споминів мав напарника, себто товариша чи помічника, назвище якого було Василь Безвірний із Богодухова, з яким ми піт проливали над примусовою роботою для побудови соціалізму-комунізму та Кагановичеві на все нові й нові ордери, якими він собі груди вдєкорював, бо Сталін, який був йому аж два рази родичем, і зять і сват, не жалів для нього орденів.

## МИ ЗНОВУ ЗМІНИЛИ МІСЦЕ

Коли я згадував, що ми напинали шатра, щоб ближче було до роботи, то ми не довго й там побули, бо й там було мокро і кругом ліс, уночі звірина вила, лисиці гавкали та комарі кусали. Нам дали наказ перенестися на чисту луговину, ближче до жителів хат, яких було дві, чи більше. Перечасували ми там приблизно десь до червня й перенеслися на інший участок, де був лагер, але не були будівлі вже старші, також будовані з поспіхом невільникими, де й розмістився наш батальйон з усією господарчою частиною і штабом. Там же були мабуть і три роти, а одна десь на іншому участку. Родини командування були там теж у бараках і частина наших людей, а ми: одна рота через яр, тут же й насип висипали і близько шатро велике нап'яли на цілу роту, а харчування через яр у лагері, де була їдальня. Тут був великий кар'єр близько насипу і зробили високий насип через яр, яких метрів до 80. Отут мало не поконали-погинули над великими нормами. Від цього кар'єру прокладено рейки легкого типу, як звичайно буває в тунелях, і ці рейки проведено в дві лінії до т. зв. естакади, а по них котили вагонетки, і то як зірвуть динамітом гори і тоді легше, поки зірваний пухкий ґрунт і є тоді норму легше виконати, а коли зберемо, то тоді вже ломом (гострокінцева мотика) лізеш на скелю і де після зриву є ще порушений камінь і закладаєш лома в щілину та часом і одвалиш на вагонетку й більше, а

часом і сам котишся з камінням наниз, як не втримаєшся і було багато випадків каліцтва, але жертв не було. Часом бувало вагонетка так розженеться, що не годен тим кием, який призначений для гальмування, втримати і піде вагонетка з естакади вниз із каменем і два чоловіки, які на вагонетці стоять іззаду на рамі, як не встигнуть зіскочити, теж летять поміж камінням. Особливо бідним ногам діставалося, в кожного від колін до ступні ніколи не злазили рани, а найбільше, коли кидаєш лопатою на вагонетку. Знизу підбираєш, а зверху осувається і котиться каміння, а не встиєш відскочити, то перше і вдарить по ногах, так, що хто робив там у тих кар'єрах, то на все життя сліди лишалися на ногах, покльовані гострим камінням. Тяжка була ця робота, а особливо норми замучували, а за невиконання "наганяй та чорна дошка"; а на червону, то мало було таких "щасливців", при чому за перевиконання давали ударний пайок 50 грамів хліба і кусочок смердючої жареної риби, але й той, що ударний пайок з'їв, голодний був, і той, що не виконав, не наївся, і всі голодні були, бо робота тяжка, а харчі були погані, а хліба по 800 грамів, але він увесь час був неякісний, глевкний, але тільки він і тримав, бо приварювання були нічого не варті. Бувало, що ввечері повечеряємо, а голодні, як пси, день великий, робота тяжка, повітря в лісі чисте, люд молодий — поїсти тільки дай, а поїсти нема що, якась вода або пшонина одна одної не доганяє, чи із муки якась шліхга, як було колись баби на пряжу шліхтували на варстаті, дехто пробував якусь пшінку варити, але те ще гірше ослаблювало людину, та й варити не давали.

Одного разу пам'ятаю, хтось підгледів, що з тої риби, яку на кухні готувлять, відрізували голови й кидали у відра в помії, а тоді відрами виносили за кухню. Під лісом стояли бочки, в які зливали ці помії і там були й головки з риби, то дехто вже не раз підживлявся тією "лакоминкою", але це треба було так робити, щоб командування не знало.

І мені один раз каже мій напарник, себто товариш:  
— Давай і ми підемо.

Увечорі коло шатер надворі нікого не було. Ми з ним черз яр, бо це було близько, з лісу зайшли до бочок, рачки підлізли, навиягали руками з кухонних помий ті головки, яких було вже мало, але з пів відерця наловили крізь розчепірені пальці у воді, щоб не преспустити якоїсь головки і скоро назад у ліс, а сірників і соли взяли, як ішли з шатра, ніжик завжди в кармані, як і в військовиків, і пішли геть-геть подальше яром, у якому тече потічок. Зайшовши з пів кілометра від лагерьа в великому лісі і від яру, в закутку помили в потічку до місяця, який так, наче своїм сяйвом догоджував нам, щоб ніде ні одна головка не залишилась поміж камінцями, між якими хлюпоче водичка. Помивши ті головки, назбирали сухих дров, яких повно під ногами, і розводимо вогонь, але не великий, щоб бува сьйва не видно було до лагерьа, бо там усю ніч надворі хтось із командирів дежурить, то щоб не побачив. Розвели вогонь, повстромлювали в землю росошки та повісили відерця на ломаці й варимо, але щоб швидше, я кажу:

— Ти будь тут, підкладай дрова, а я відійду далі, чи дуже видко вогонь.

Відійшовши метрів 200, я піднявся трохи вище на підгір'я, дивлюсь: не видно ніякого вогню. Вертаюся й питаю, чи горів вогонь, бо не видно було нічого. Він каже, що горів та ще й дуже.

— Ну, — кажу — тоді підкладаймо більше, щоб скоріше зварити, бо ніч мала, то не буде часу заснути, а завтра ж треба норму виробляти. Підклали більше дров, вода аж вистрибує з відерця, кипить.

— Присоли трохи — кажу своєму напарникові. Він відповідає:

— Я вже посолив.

— Ану ж? Я попробую.

І взяв води в ложку, яку завжди при собі носить, і продуваю, бо гаряча вода, потроху сьорбаю. А він питає:

— Ну як, солона?

А я відповідаю:

— Та хто зна, чи солона? Ще не чую, але що з бочок помийних, то дуже чути.

Він каже:

— Ну, то я ще трохи присолю, то може бочок не так буде чути.

Ну і так ми зварили, а їсти нічого було, кістки ложкою виловили та викинули, а водички без хліба посьорбали. Хоч їсти таки хотілося, так живіт повніший і це ніби ліпше.

Посьорбавши тієї води, помили відерце в потічку, залили вогонь, щоб ліс не загорівся і пішли до лагера в шатро спати. Поспавши до ранку, попили чаю та пішли знову в карієр виконувати норму.

Пробули ми в цьому карієрі десь до половини липня і потім перенеслися до тунелю. Найгірше було при переході, все те, що маєш, як: валізку, постіль, усе несеш на собі, чи то 20, чи 30, чи більше кілометрів, бо тягла там не було ніякого, а люди все те виконували, що мала худоба виконувати.

Перейшовши до тунелю, ми знову поставили шатро і працювали в тунелі, хто на вагончиках, а хто на кріпленні тунелю. Я робив тоді зі своїм "отделенієм" на кріпленні і тут швидше час проходить, але було небезпечно, бо тунель був дуже мокрий і часто були обвали. Але ми в тунелі не довго робили, десь неділь дві, і обійшлося так, що нікого не вбило каміння. Десь при кінці липня 1933 року ми вирушили в дальший похід, 35 кілометрів, на т. зв. Бархатний Перевал, який був наробив великого розголосу в пресі після його зриву.

## **НАСТУП ТИЛООПОЛЧЕНЦІВ НА БАРХАТНИЙ ПЕРЕВАЛ**

Вийшли ми з тунелю коло 10-ої години дня. Розібрали шатра, поув'язували і вирушили в похід. День був гарний, але що ми були важко нав'ючені, то піт очі заливав нам. Проїшовши кілометрів 5-ть, відпочиваємо, тай знову. Так майже весь день ішли ми, аж десь надвечір прийшли на місце, де мали застановитись. Тут була яких дві, чи три старенькі невеликі будівлі.



Це вказувало, що тут був якийсь лагер також невільників. Прийшовши туди, ми зразу нап'яли велике шатро, яке вже було там, і наніч розмістилися вже в шатрі, хоча не зовсім іще встаткувалися.

Вранці попили ми чаю, як звичайно, та пішли на роботу. Від шатер лагера було до роботи приблизно два кілометри.

Коли ми йшли до роботи, то дільниця, та, де мала йти залізнична дорога, була вже вирубана шириною метрів 100, чи більше, а довжиною скільки видно, але дерево деяке ще лежало, особливо велике, а дрібніше на боки виношено, або попалено. Оце саме й був той славнозвісний Бархатний Перевал, який ми мали висадити в повітря.

Робота наша починалася з того, що участковий інженер вказував точку, де був забитий стовпок із напсом, скільки вглиб мав бути викопаний колодязь. На тій точці ми й почали копати колодязі. Цих колодязів було 17-ть. Віддаль одного від другого неоднакова, так само неоднакова глибина. Перший колодязь мав бути мілкіший, може 10-15 метрів. Другий мав бути глибший і т. д. Аж на найвищій горі мали бути два або 4-ри найглибші, приблизно по 60-70 метрів глибини. Всі вони на одній лінії, в напрямі майбутньої залізниці уздовж. Коли зверху неоднаковий їх позем, то спід або дно є на рівні тієї точки, якою має йти залізниця. Грунт там був скелястий, а тому викопання таких колодязів забрало майже все літо, бо до нашого часу робота коло них була вже почата. На дні такого колодязя можуть робити тільки два чоловіки, а більше ні, бо один одному заваждав би. Спочатку, коли грунт м'який, копають лопатами і відвозять грунт подальше тачками. Розмір колодязя становить приблизно 1 м. 80 см. у промірі. Чим колодязь глибший, тим він ширший, аж до 2 м. Коли вже викопують на таку глибину, що лопатою не викине наверх землі, тоді закопують два стовпи, як колись удома біля колодязів, і коток із двома залізними корбамі по обох боках, щоб двом крутити, або й більше, як важко. До котка причіплюють грубим канатом велике відро, в яке входить до 100 кг., або й більше

землі, чи каміння, і тоді два чоловіки в колодязі накидають у відро землю, а два зверху тягнуть. Потім ті, що зверху, витягають по одному тих, що в колодязі. Чоловік такий стає у відрі ногами, а за канат тримається руками і ті згори тягнуть його наверх. Потім спускають у колодязь тих, які були зверху і так чергуються ввесь час на протязі всієї роботи. Коли ґрунт дається копати з уживанням лопати-лома, бо з киркою загісно, то робота йде швидше, але що там ґрунт у споді скелястий, то справа гірша. Коли натраплять на скелю або на великий камінь, то тоді треба буравити або свердлити в камені діри, закладати динаміт і зривати, але що компресорів не вживали на те буравлення, то свердлили ручно. То є такі самі бурави, як і до компресорів, тільки й того, що один тримає бурав і покручує, в той же час, як другий б'є по бураві молотом, а бурав своїми гострими кінцями, чи наперехрест чотири, чи шість, підстрибує і січе в камені діру. А що там натирається в дірі багато дрібного пилу, то є ще такий прилад, який витягає, щоб діра була чиста. Коли вже проб'ють таких дір дві, чи три на глибину метра, чи більше, чи менше, тоді є спеціальний чоловік, якого звуть "запальщик", ніби запалювач, спускають його в колодязь, він заряджає в діри динаміт, проводить наверх шнури від капсулі детонатора, повільно тліючі, а сам вилазить і палить шнура. Той шнур догоряє до капсулі і тоді вибухає зрив. Коли ж у сусідніх колодязях на віддалі від 25-30, чи 40 метрів роблять люди, то на час зриву витягають їх наверх, особливе з тих колодязів, які обвалюються, бо бували випадки, що людей присипало. Коли ж зрив невеликий, то працюють і не вилазять з інших колодязів. Коли попаде скеля, і то глибока, то така робота дуже повільно подвигається, а що наша приповідка каже, що "капля й камінь довбає", то безперечно, що від гострого сталевого бурава, хоч повільно, але мусиш просуватися в роботі вперед. Я в повищих своїх рядках згадував, що один тримає бурав, а другий б'є молотом, щоб довбати діру. Напевно можна подумати: а скільки ж то можна ручно в скелі пробити такої діри, щоб на 60 метрів глибини викопати

такий колодязь? Та хіба ж і один? Адже ж їх копається одноразово яких 17-20 колодязів. Постараюся дати відповідь, щоб бодай частинно поінформувати. Ота каторжна робота виконується потом, кров'ю і сльозами і не сміє бути симуляції в роботі. На кожну роботу є норма і мусиш її виконати, а тому й ота жертва, яка сидить на колінах на глибині 60 метрів у колодязі і довбає скелю, звісно, що й вона хоче жити і покладає всі сили, які ще має, щоб виробити ту норму, за яку дадуть той кусочок глевкого хліба, і ця тяжка норма невідільна, хоч поступово доводить, що в скелі на 60 метрів глибини, пробивають ручно колодязі. Для прикладу наведу, що чотири чоловіки, які працюють скажімо 10-ть годин денно і пробивають пів метра вглиб, потребують 120 днів або чотири місяці, щоб на 60-ть метрів пробити такий колодязь. Але, що пів метра може ще й не вдасться пробити, бо часом тверда скеля зрив зробить, а там тільки пів кб. м. зірве, тому я в повищих своїх рядках і зазначував, що робота провадилася коло копання колодязів майже ціле літо. Випадків смерти не пригадую, але пошкоджень було багато. Пригадую, як одного разу один оренбурзький козак зірвався з відром, у якому його спускали в колодязь, коли канат порвався і він більш, як 20 метрів, упав на дно та ще показався живий. Поки прив'язали новий канат і спустили туди чоловіка, щоб його прив'язав та витяг, то він навіть уже прийшов до притомности, але пооббивав стегна об камінь і побився весь і був недінь дві у Владивостоці в лікарні, але після того ще й робив. Автор цих рядків працював майже весь час на кріпленні колодязів, які обвалювались і треба було їх кріпити, хоч була небезпечна робота, але не дуже піддавалась до виробітку, а тому писались години, скільки затрачено на номер колодязя такого то. Коли вже всі колодязі були готові, то поспішно готовились до зриву. Амональ навезли вже автомашинами в ящиках цілі яруси, повкривані брезентами. Щоб почати засипати в комори колодязів амональ, наперед поробили з тонких дощок риштаки, такі довгі, які глибокі були колодязі, і спускали їх у колодязі попід один бік, щоб відро можна було тягати, а

внизу цей риштак звернений був у комору колодязя, бо кожний колодязь унизу мав комору в той бік до другого колодязя в напрямі будучої залізниці. І так кожний колодязь мав такі комори, але глибші колодязі мали більші комори, а менші колодязі мали їх менші. Комора приблизно була всередині, як 15-ти тоновий тягаровий вагон. У колодязі були проведені в однім вуглі електричні проводи, включені в сильні капсулі детонатора (динаміту) і їх першими в коморі вклали. Проводи ці з самого верху і до низу йдуть у дерев'яних жердях, які розколювали та вирубували в них пазирожолоби для проводів і знов їх стулювали разом, збивали, а всередині проводи, і так нарощували одні жерді на другі, аж до дна. Це все робили тому так, щоб камінь не перебив електричних проводів, як будуть колодязі засипати землею, тією, що з них літом витягали, а в тому багато гострого каміння. Якби це було в капіталістичній державі, то ті проводи знайшлися б у спеціальних на те електричних рурах, а в "країні будуючого соціалізму" носили з лісу жерді та розколювали! А скільки то було зайвої роботи, щоб захистити ті проводи... І коли вже все було готове, то почали засипати амональ цими риштакми, які прямовисно ведуть до комори колодязя, в коморі два чоловіки від риштака кидають аж під другу стіну лопатами, щоб комора вся забита була твердо амоналем, але що в коморі неможливо довго витримати, то часто змінювались, бо амональ розпилюється і сильно давить, очі ріжуть, чхаєш, у горлі дере, голова, як не розвалиться, болить. І так ми засипали амональ більше, як день та ніч, і коли вже забили повні комори туго амоналем, тоді всю оту землю, що кругом колодязів гори її насипані, почали назад закидати в колодязі і закидали довше, як день і ніч. І коли вже все було готове, колодязі засипані землею, інженерія і цивільні десятники вештаються, перевіряють електричну систему, яка тяглася від лагера, де була маленька електривня динамо і двигун, і все ми прибираємо, забираємо інструменти і строем ідемо в лагер. У лагері наказ: великі шатра опустити на землю, а саме як буде каміння долітати, то щоб не поробило

дірок у шатрах. Поїли на поспіх, а тоді всі стають у стрій і йдемо даліше від лагєря, від майбутнього зриву. Пройшли Більше двох кілометрів, застановились і нам сказано:

— Можете розійтись, щоб не всі були вкупі, але щоб на цьому місці всі були.

Ось підходить назначена година зриву. Командування, яке було коло нас, заглядає на годинники, аж раптом, як загрохотіло, громом загуділо, земля сколихнулася, з дерев лист посипався і в стороні зриву небо закрило курявою, в повітрі тільки чорніють дерева, сиплеться каміння. І цілу годину все ще курява осідала на землю.

Але чорна хмара поволі стала розходитись. Між нами завелись жваві розговори, все веселе, радості нема кінця, що наш рабський труд увінчався великим успіхом. Ану ж щось могло статись і не зірватись? Які страшні втрати були б, самого амоналю сотки тонн, а труд, а саме головне: наслідки?! Які арешти, допити за "шкідництво" та все ж треба було б знайти ще й винуватого, а тим винуватим найшвидше був би той "ворог народу" --- тилоополченець!

Як ми вже пізніше довідались, зібрались бути там в електростанції: журналісти, енкаведисти, інженери. Коли відповідальний інженер цього Бархатного Перевалу, як надійшла хвилина включати вже електрику, — натиснув, а воно не чути нічого... Він побілів, мало не впав! А коли раптом загуркотіло і гримнуло, він від радости вигукнув і сплеснув руками і всі присутні підхопили його на руки вгору та скрикнули тріюмфально: — Гурра! Гурра!...

Після цього ми пішли до шатєр. Показалося, що наші шатєра були цілі, тільки все скрізь притрусила земля й порох, хоч це було аж два кілометри від зриву.

Цього дня ми нічого вже не робили, крім устаткування шатєр і мали святочний настрої після триденної безперервної, як день, так і ніч, праці. Але ця праця довела нас до крайнього обезсилєння, бо ми не спали і тільки були під впливом хємічно-шкідливих на організм сопухів амоналю, від яких кожного тягло на блю-

воти. Амональ, це вибухова речовина, що складається з сумішки амонію, амоніякової салітри, нітратів (80-90%), алюмінію та інших речовин. На вигляд він є, як жовтий порошок. Сам він не експлудує, коли ж на нього подіє капсуля детонатора, яка є з самого динаміту, то динаміт своїм зривом так активізує до зриву амональ, що той же амональ стає такою гримучою силою, як і динаміт, та рве залізо. Для прикладу наведу, що піхотинська міна має всього 200 грамів амоналю, а маленька капсуля детонатора вистачає щоб убити воєнка. А ми в бічну комору тільки одного колодязя давали цілий вагон амоналю, тож не диво, що винесло в повітря може мільйон тонн, або кубометрів землі та не лише землі, а скелястого каміння, бо динаміт на тверді предмети сильніше діє, як на м'які. Той зрив, який ми приготувляли ціле літо, і до нас теж було вже багато зроблено, виніс у повітря за секунди мільйони тонн. Коли вже після зриву пройшли три години часу, то нам сказано:

— Можете йти подивитися на те досягнення, над яким ви працювали, але не йдіть близько над узбіччя, бо земля, яка була зрушена, обсувається весь час, то може присипати вас, або є великі щілини, в які легко можна впасти і вас там засипле.

Коли ми віддалилися від шатер і пройшли тією стежкою, якою раніше щодня ходили до роботи, то метрів за 400 від шатер уже земля покрита була щораз то грубшим шаром землі та каміння, а коли ми стали на пів кілометра, то побачили, що де ми ходили під гору до колодязів, то була поперед нас не гора, як перше, а рівний, довгий яр із високими бічними схилами та відгинами, по яких то там, то сям — дивись — іще всідається свіжа земля, або зсувається вниз, а напереді видно ліс, якого раніше не видно було, бо була гора. Ми обійшли кругом, але далше від узбіч, по рівному та й то страшно було ходити, бо земля свіжа під ногами, метрів 10-20 углиб, а з лісів по боках тільки верхини видно. Цього яру зробилося довше, бо від першого колодязя взято метрів 20 та від останнього метрів 20-40 і вже на 60 метрів зробило довшу лінію, як були

колодязі, та вглиб узяло глибше на три метри, як треба було на одному рівні з залізницею.

Той зрив Бархатного Перевалу, як його називали, виконано дуже вдало, а советська преса два роки після того ще писала про великий досяг советської техніки: сам зрив Бархатного Перевалу називала найбільшим зривом у світі на той час, так розтрубіла тоді советська преса. Після цього зриву вже була скоро осінь і ми робили в другу сторону лагерь на тій же лінії, а саме робили естакади тобто такі мости, що по них вагончики на рейках ходили і засипали землею яри. Часом у вихідний день ходили подаль від лагерь вглиб лісу, по дикий виноград. Дикого винограду сила і він був уже доспілий. Одного разу я ходив зі своїм колегою може за пів милі від лагерь, то знайшли такого сила винограду, що можна було на підводу нарвати. Багато бачили слідів барлогу диких свиней, але самих свиней не бачили, бо то небезпечно, можуть людину розірвати. Одні наші три чоловіки пішли далеко в ліс і заблудили і вернулись в лагерь аж на третій день. Дві ночі спали в лісі, вилазили на дерево, щоб звірина не поїла, і навсидячки спали, аж на третій день добилися в лагерь. То їм дали по тижневі арешту, вдень на роботі, а на ніч у землянку спати. Коли вони заблудили, то на третій день почули в лісі свисток вузькоколісного паровоза і за тим свистком вийшли до вузькоколісної залізнички миль за 5-ть від лагерь. Вони першого дня, як заблудили, то чули той свисток, але коли почали йти в той бік, то пізніше почули його в іншій стороні й тому вернулись.

І так ми десь у жовтні в 1933 році, коли вже вночі приморозки почались, живемо в шатрах і слухи ходять, що десь будемо переходити на інше місце.

Але поки до того дійде, то я хочу оповісти, як ми ходили з Бархатного Перевалу в сучанський колгосп до Корейців на прорив, бараболю вибирати, яка вже от скоро мала замерзнути в землі, бо вже й ми вночі в шатрах мерзли добре. От наше командування, будучи в Сучані на партійних зборах, видно й договорилося

з сучанським парткомом (партійним комітетом), щоб наш батальйон пішов на прорив у колгосп, про що в наступному розділі.

## БАРАБОЛЯНИЙ ФРОНТ

Десь у половині жовтня 1933 року в п'ятницю на перевірку, яка завжди о 10-ій годині вечора буває перед сигналом на спання, оповістили, що завтра, тобто в суботу, працюватимемо тільки пів дня, а після обіду підемо в сучанський колгосп на прорив, вибрати з землі бараболю, яку трудящі колгоспи приборили, але не в силі вибрати, то наш батальйон зобов'язався допомогти, за що одержимо платню бараболею і тоді будемо мати в ющі не так, як тепер, а багато більше бараболі. Ми так, як усі майже селяни, прийняли це з великою радістю, тому, що — мовляв — наші харчі збагатяться за рахунок заробленої бараболі. І поміж нами пішла жвава розмова про це, що нехай би нам дали постійну роботу в колгоспі, бо ми не маємо ніякої користі з того каміння, яке тут довбаємо, адже каменюки не вгризеш, а коли робитимемо на бараболі, то над нашою душею ніхто не стоятиме, а все ж таки якось пощастить спекти і з'їсти бараболину. З цією думкою були всі згодні та щоб швидше пройшла ніч, а завтра йдемо в похід, який також не був легкий, бо віддаль від Бархатного Перевалу до колгоспу приблизно 25 кілометрів, а може й більше, вже не пригадую. Але ми з тим не рахувались, яка віддаль, а тільки бажали, щоб швидше минула ніч та йти. Переспавши ніч, пішли ми до роботи й попрацювали до обіду, а після обіду стали у стрій та рушили в похід. Був гарний соняшний жовтневий день, ми майже всю дорогу маршували з піснями, які були модні на Далекому Сході в той час, як наприклад:

По долинам і по взгорьям  
Йшла дівізія вперед,  
Що без бою взята пріморья  
В белой армії во плот... і т. д.



Коли проспівали одну, старшина, який веде роту, знову гукає до хлопців:

— Давай, запівай!

Нехай чують, що це йдуть не хтонебудь, а громадяни тилоополченці, бійці трудового фронту, які всього декілька днів тому висадили в повітря Бархатний Перевал, про який преса ще не перестала тубіти...

Після тієї одної пісні старшина Жихаров (сам він Москаль, харківського купця син), який завжди любив тримати хлопців у веселому гуморі та був доброї вдачі, гукає знову:

— Ану, Сердюк! (назвище заспівувача). Яку там? Запійвай!

Та що нам ця бараболя, коли ми у скелі до 60-70 метрів колодязі пробивали, а бараболя, це ніщо, хай нам тільки дозволять викопати її й забрати, то навіть не бачитимуть, коли ми її викопавемо.

І такими дотепами, понад строем жартуючи, наш старшина провів нас майже половину дороги. Ми й не зчулися, коли пройшли.

Ця половина дороги була нам уже знайома, бо ми нею йшли ще на Бархатний Перевал кілька місяців раніш. І як тоді, так і тепер скрізь на ній у поті чола гарували невірники, тачками возили землю, ломами довбали камінь тощо. Та тепер нам ця дорога показала багато легша, бо тоді було гаряче літо, та ще ми несли на собі всі свої речі, як валізку, постіль і т. д. Тепер ми без нічого, тільки через плече коц у згортці, як шинеля. А тоді ми були нав'ючені, то напевно й жарт старшини нам не помогли б, напевно й він сам не відважився б жартувати, бо ніс щось своє теж. А тепер, коли знав, що ми з охотою йдемо та ще й чули його жарту, то ми й не зчулися, коли пройшли й другу половину дороги. Увійшли ми в Сучан із піснями.

Сучан — місто в Приморському краї Р.Р.Ф.С.Р., підпорядковане Приморській Крайовій (промисловій) Раді депутатів трудящих. Розташований у долині річки Сучану. Залізничний вузол. 47,6 тис. мешк. (1959). Центр видобування кам'яного вугілля. Легка харчова промисловість. Гірничий технікум.

За містом кілометрів два, даліше до колгоспу, треба було перепливати човном річку Сучан, яка лежить у приамурській низовині. Річка ця дуже швидкої течії. Ми підійшли до річки, зупинились і порозсідалися на деревах, яких великі яруси лежали на правім березі річки, невідомо, чи для сплаву, чи зі сплаву. На другому березі, через річку, стояв якийсь великий курінь, критий соломою, і в цьому місці ми мали переправлятися через річку. Був уже вечір і скоро поночіло. Човен, яким ми мали б переправлятися через річку, був на другому березі, коло куреня. Річка була широка, може яких до 100 метрів. Поки ми нагукали на гої бік, щоб подав нам човен, там був якийсь чоловік і він подав його нам. По порядку почали ми сідати відділами по 12 чоловік, човен був великий. Зразу мала наша рота переправитись, а потім друга рота і т. д. Перші 12 чоловік гребли веслами, а що це триває довго і багато забирає часу, то хтось із командування вніс пропозицію, щоб до човна прив'язати дротяні трости спереду і ззаду, і так ними тягти скоріше буде, бо й так уже 10-та година вечора, а ще всього нецілих два зводи переправилось. Тут знайшли довгі трости, зачепили спереду і ззаду до човна з того боку і з цього по 8 чоловік тягнуть за трост і справді пішла швидше переправа. А ми, сидівши на дереві, вже померзли, бо як ішли, то були розігріті, а як посідали годин три на березі, то вже змерзли. І так переправились ми два рази, вперед по 12-ть чоловік новою метою за трости тягли і було все добре. На третій раз ми мали всідати 12-ть чоловік, але що командир нашої роти був іще на цім боці, то він хотів і собі переїхати на другий берег і сів до нас у човен. Гукнули ми на той бік, що вже можна тягти. Ті, що з другого боку, тягнуть за трост і ми вже були майже на середині річки, як хтось із тих, що спереду сиділи в човні, крикнув, що вода скоро в лодку йтиме, бо вже, як тримався руками за човен, то йому пальці мочилися. Хтось гукнув:

-- Скоріше тягніть, бо вода в човен тече!

Ті, як потягли, то човен відразу пішов під воду, а ми всі спливали з човна в зимну воду, яка скоро була

майже перед замерзанням. Отже можна уявити собі, яка трагедія настала. Ми всі й до того мерзли, бо вночі стало зимно, а тут раптом не зчулися, коли спливли з човна в холодну воду. Одягнені ми були по-зимовому у ватяні куфайки, штани, піджаки, капелюхи, в чоботях, надворі темрява, тількищо від води блищить і, не знавши річки, яка глибина, то хоч і вмів хто плавати, не поплив би так одягнений та ще й через плече оперезаний коцом, який, намокнувши, сам потягнув би вниз. І тут зчинилась на воді справжня трагедія. Спочатку, коли спливли, то хапались один одного, зчинився не-ймовірний крик різними розпачливими голосами, потім поодинці кожний махав — скільки сили було — руками, а вода несамовито несла здовж річки. В нашому нещасті була одна частина щастя, що річка мала коліно, поворот управо і нас прибивало ближче берега та коли вже почулося, що ногами дотикалося до дна, то це нам дало трохи змоги боротися зі стихією, і ми добились до берега. Мене занесло найдалше і коли я почув, що вже ногами йду по дні, то не мав сили боротись зі стихією і вже бачу, що по коліна тільки у воді, а з ніг падаю. Коли до мене прискочили прямо в убраннях у воду рятувати мене з простягнутими руками, то я вже не чув своїх ніг, такі важкі були, наповнені водою, штани і в чоботях вода. Коли мене вхопили попід руки наші хлопці та привели до куреня, який уже розібрали та палили й робили вогонь, щоб нас осушити і нагріти, то через хвилину з нас усю мокру одягу стягали і ми стояли кругом великого вогню всі 13-ть жертв трагедії голі. Коло нас братва допомагала: витирали тіло, щоб швидше сохло коло вогню, та давали з себе сухі сорочки, піджаки або куфайки та помагали нам їх надягати, а з нашої мокрої одяжі викручували воду та сушили її над великим огнищем.

Поки ми так обсушилися і передягнулися, то про нашу халепу дали вже знати в колгосп, до якого було ще до двох кілометрів. Негайно колгосп вислав свої підводи і нас, жертви бараболяної інвазії, посаджали на підводи та привезли в село, розмістили до Корейців у їх фанзи (хати), де ми й переспали ту ніч на гарячих

підлогах, застелених дбайливо вив'язаними з чумизового стебла матами. Ці підлоги нагадували нам домашню піч, як колись узимі бувало спали ми на печі, на теплому черні.

Вранці не викликано нас до роботи і ми спали після нічної пригоди довго. Коли встали, то почувались погано, особливо сильно голови боліли в усіх і шуміло в голові. Командир роти, який разом із нами плавав уночі по річці Сучані та вкупі з нами спав, уставши зовсім хворий, видав приказ, щоб із похідних кухонь де варились бараболі, принести їх нам чищені та потолочені. Та щось вони нам не дуже їлися з апетитом, бо ми були сильно хворі.

Командир роти сказав нам, що ми 12-ть чоловік разом із ним ідемо назад у лагерь, а два зводи нашої роти залишилися копати бараболі. З ними командир роти залишив командира зводу і старшину, а ми понакладали в свої "котьолки", як їх звали, бараболі толоченої і 300 грамів хліба в додатку до бараболь, та пішли назад у лагерь.

Прийшовши на те трагічне місце, де вночі плавали, перевіз нас Кореєць тим самим човном, але два рази, бо ми не схотіли нараз усі сідати. Він погодився та перевіз нас двічі, а ми подякували йому, оглянули ще з цього боку місце трагедії і ще командир роти в сердитому тоні вилаявся по-московському з традиційним "матюком", що за "ето дело", що він вислав нас, не забезпечивши як слід переправи нічною порою, де могли б люди згинуть, його "шльопнули б", якби знало вище командування, себто командира нашого батальйону. Нам це було на руку, що він так сказав, бо коли б він не був у тій трагедії, то він цього перед нами не сказав би, а тому ми були в своєму нещасті і щасливі в тому, що з нами був командир роти і то ми через нього користувалися цією уважністю й турботливістю, що нас і до роботи не послали і наніч дали тепле приміщення та взагалі узгляднили нас, як потерпілих. Якби не був командир роти з нами, то ми, хоч і хворі, робили б на другий день після трагедії і на нас були б зовсім не зважали. Коли на воді настала та пригода, то

ті всі, які ще не переправилися з нашої роти, два зводи і ціла друга рота, повернулися вночі назад до лагерь. Переправ через річку більше не робили, застановили і прийшли до лагерь перед ранком, а що то була неділя, то вони вдень спали, бо був вихідний. Прийшовши несподівано раніш, як мали би прийти, оповіли в лагерь про це, що сталося. Коли нас 13-тьох на чолі з командиром роти прийшли в лагерь, то нам співчували, як жертвам бараболяного фронту, ба навіть і на кухні пів черпака юшки більше давали деякий час. Ті два нецілі зводи замість того, що мали бути тільки в неділю, на копанні бараболі, то вони були ще й у понеділок, а у вівторок прийшли в лагерь. Наші наслідки заробітків були видні, наприклад: у кухні часто варили бараболі, а бараболь поїсти не те, що води якоїсь посьорбати. А крім того не пройшло без наслідків і на жертвах суцисської трагедії, про що мова буде згодом.

### **З БАРХАТНОГО ПЕРЕВАЛУ НА 11-ИЙ УЧАСТОК**

Через короткий час ми залишили Бархатний Перевал, а перейшли на одинадцятий учасок у табір, де були бараки, що їх збудували невільники, і тут ми висипали нову сортувальну станцію, де ми спочатку розмістились у бараках, а працювали на виладовуванні платформ із землею, де висипали станцію. Робота була тяжка, але що тут були жителі та в них багато огордів, тому то коли вони повибирали сгородину, то й наша братва ходила збирати бараболю. Ходив і я, хоч, як вибрано, то вже була чисто порсжня ділянка, а все ж то під соняшником, то де був який куц та десь і знайдеш з пів десятка штук і поміч це була таки велика тай ми ось трохи віджили. А потім, коли випав сніг, то це збирання скінчилось, а за горою миль дві були невеликі корейські поселення і ми носили до Корейців міняти свої сорочки, які ще з дому де в когс були, бо ми мали по дві пари білизни "казьонної", а свою домашню поміняв, то рядно було ще з дому, то одежина, яка в кого була своя, все поміняли, то на

сою, то на бараболю, то за квасолю, бо там, де ми були перше, не було жителів і не було кому проміняти, а тут ми все попромінювали і трохи це нас підтримало на силі.

## НАСЛІДКИ СУЧАНСЬКОЇ ПРИГОДИ

Прошло небагато часу, як один із наших 12-ти, що плавали в Сучаві, поважно захворів і його відправили у Владивосток до лікарні, де він був щось півтора місяця. Було в нього запалення легенів. А решта тих плаваців мали чиряки. В мене самого неділь через дві після того, як плавали в Сучані, почались чиряки, то один злазить, а нових два наробляється і то особливо на шії та на плечах. І то так майже цілу зиму: в голові шумить та чиряки. І то однаково в усіх тих жертв трагедії. Так було аж до весни 1934 року. А потім уліті менше стало і перестали зовсім. Коли ми стояли в цих бараках, про які вище згадувано з 1933-го і в 1934 рік, то це нам була перша зима на Далекім Сході, майже така, як в Україні, суха та гарна і невеликі морози, а вдень сонце і сухо, бо це близько Владивостоку, яких 200 км., а у Владивостоці зима не морозна. Десь у січні, після Різдва в 1934 році, в магазинах став псявлятися хліб по комерційних цінах і бувало у вихідні дають пропуск на двох, із тим, що вони привезуть хліба й для других. І це бувало з Сучан вузькоколійною залізничкою їдуть яких 60 км. Куплять за ті гроші, що даеш на хліб, і привезуть яких 20 буханців, чи більше і це вже була велика допомога до пайка. Пам'ятаю, як одного разу, десь у березні 1934 року, поїхали два наші чоловіки, щоб купити хліба. Дав я грошей на 2-кілограмовий буханець, не пригадую собі, скільки тоді коштував, але, що то далеко було їхати, то він приїхав десь аж після одбою, себто після нічного сигналу спати. Ми були вже в ліжках, але ще не спали, бо чекали, як на маму малі діти, що привезе цукерки з базару, так ми хліба чекали. І коли він привіз десь в 11-й годині вечора, то хоч і не можна було після одбою вставати з ліжка, але ми, хто давав гроші, встали,

він дав нам по буханцеві хліба та й я, як ліг на ліжку, так наляжачки, бо сидіти не вільно після одбою, по-троху і щипав той смачний зимний хліб і без малого не з'їв цілого двокілограмового буханця, може одна третина лишилась, та встав і води раз попив. Після того, як почали хліб вільно продавати, нам стало багато краще, бо час від часу можна було його десь купити. У зв'язку з цим ми жили вже ліпше, як перед роком. Десь при кінці березня 1934 року ми одного вихідного дня, як звичайно, рано встали і наша рота мала перейти в другий табір, де стояли інші дві роти нашого батальйону на т. зв. "зачоти" у виконанні наших плянів, і туди мала підійти ще одна рота наша, яка стояла по другому боці того табору кілометрів 15, та нам було щось до 20 км. Зійшлися ми в тім таборі і десь о 11-ій годині дня почались ті "зачоти". Читав командир батальйону Трусов, який насвітлював плян виконання наших завдань, місцями перевиконаних, місцями невиконаних. Плян нашого батальйону був виконаний і перевиконаний на 140,9%. Читав він мабуть годин дві, після того дали нам обід і зробили перерву. Після перерви знову читав, але тут уже було про державне виконання плянів, чого і скільки наша "стрза" виробила та наскільки відсотків були виконані й перевиконані державні пляни. І таку тарабанщину читав більше 3-х годин та стаканів три води випив, запиваючи спрагу після таких великих успіхів, як наприклад: щодо брезентових, чи полотняних черевиків плян виконано й перевиконано аж на 300%. Так увесь день читав і вихвалював советську пляновість у виробництві та дякував геніяльним плянам партії і правительства "під мудрим провідом товариша Сталіна". Закінчивши це все, ми йому проплескали і з тим пішли назад до своїх таборів.

Десь у квітні 1934 року почали слухи кружляти, що ми кудись маємо виїздити. І одного вечора наказали виходити з усіх бараків на "построєніє", бо будуть давати якусь інформацію. Коли ми вистроїлись, командир роти словистив, щоб на завтра всі попідправляли свої одержі та почистили взуття, бо будемо ладуватись у вагони на сортувальній станції, де ми працювали, і ви-

їздимо в Н. Н. (у невідомому напрямі), але вже слухи кружляли, що у Владивосток. На другий день під'їхали до нас з інших таборів наші роти і ми поладувались у вагони та залишаємо свій табір, у якому зиму зимували та в якому не дуже погано було, відносно попередніх переживань, і не знаємо, що нас далі чекає. І так ми залишаємо станцію Кангавз, сучанську залізницю, над якою працювали майже рік та над якою немало пролито поту і крові невільничого труду, та яку жертвами сталінського терору з великим трудом довелось сполучити з сучанськими шахтами, в яких лежить незчисленна кількість дорогого вугілля, задля якого тільки й проводили ту залізницю. Залишивши станцію Кангавз, ми вирушили в подорож і десь через день приїхали у Владивосток. Це гарне портове місто, великі булини, багато закордонних торговельних місій, консулятів, багато чужоземних кораблів у портах і нам не все, після глухої тайги, в якій ми провели рік, дуже імпонувало та ми були задоволені, хоч не знали ще свого призначення.

### З ТАЙГИ У ВЛАДИВОСТОК

Коли ми приїхали з сучанської вітки у Владивосток, то задержалися близько бухти (заток), яка обмивала висеку гору, що своєю височиною і шириною заслоняла відкрите Японське море, куди поодинокі проти сріблених хвиль то відпливали, то припливали з усього світу величезні кораблі. Зупинилися ми на північній стороні міста, на запасних залізничних лініях. Так ми у вагонах і стояли, поки й були у Владивостоці. На другий день ми вже пішли в тунель на роботу. В цей тунель вхід стороннім особам заборонений. При вході в тунель стоїть військовик в уніформі НКВД з червоними петлицями, а нас веде наше командування теж НКВД, але з зеленими петлицями, що значить залізничне. Залишаючи стрій перед тунелем, докладає йому наш провідник, скільки чоловік. Крім того нам усім видали пропуски до тунелю. Той порухував, чи вірно наш



сказав і крім того кожний угору в руці показує пропуск, а той пильно слідкує за кожним, чи має пропуск. Чому так строго було, не можна було знати, хіба може тому, що в тунелі робили і тилоополченці і невільники. Ми перший день відробили і нам якось скоро пройшов час, бо працювали тільки 8 годин. Тут у тунелі освічено електрикою і робили на три зміни, круглі сутки. Наша рота, яка ішла нараз в одну зміну, більшість робила на кріпленні, а частина на вагончиках. Тунель цей коло бухти близько, і говорили нам, що він почав споруджуватися ще в час першої світової війни та що мав видно більше стратегічне призначення. Довжина його три кілометри, нижній штрек уже був пробитий наскрізь, а поверх нижнього і верхній штрек пробивали та каміння з верхнього сипали в люки в нижній прямо на вагонетки. Тунель дуже гарний, сухий, ніде джерел у ньому не було, бо та гора, як кругла шапка і в той тунель під час війни може населення сховатися з цілого міста. Ми були у Владивостоці всього дві неділі, за цей час на перепустки пускали до міста. В місті близько порту великий базар, я був кілька разів у місті та на базарі. В магазинах усього там можна було купити, особливо всякої риби, чого ми в Сучані не бачили. Стояв я довго коло порту, дивився, як на англійський товарний пароплав вантажили сою в чувалах (великих мішках), яка, казали, ніби була з Китаю. На сортувальній станції стояло повно вагонів із соєю, та дві неділі ми тут розквартирували і дві неділі наладовували соєю корабель, і ми риїхали, а той корабель великого тоннажу ще вантажили. Подивився я на англійських моряків і була думка: от, коли б умів говорити, то й до Англії міг би пробратися, але це була думка лише про самого себе, бо там же й советський міліціонер коло порту крутився. Помив я руки в порті з Японського моря для згадки та з цим пішов до базару, де ще побачив багато моряків, які також були на базарі і грали на гармонії, а один матрос грав нашого славного Гриця...

Ой, ти, Грицю, Грицю,  
Ти славний козаче,

За тобою, Грицю,  
Вся Україна плаче!..

Грав дуже гарно і приспівував та зібрав коло себе моряків душ 50 і в його очах сльози блищали, і з тих, що слухали, багато плакало, бо всі ж вони й були з України і кожний згадав свій рідний край, де виплекано цього славного Гриця козака.

Наслухавшись Гриця, якого довго не чув, надивившись по магазинах, купив буханець хліба, риби і поспішав до своїх вагонів, щоб не переступити речення відпустки, яку мав на три години. А на душі було так, наче після похорону за кимось близьким. І довго ще після цього той моряк Українець мені причувався, а його майстерна гра Гриця назавжди залишилась у пам'яті. Побувши після глухої сучасної тайги у Владивостоці, ми почувались, наче на передовій лінії на фронті. Всю ніч сильні прожектори освічують затоку і Японське море, всю ніч і день курсують бронепоезди, які патрулюють від Японського моря, вдень скрізь можна бачити моряків, як ідуть вишикувані на команду в лінію, вночі сильні прожектори освічують кораблі, або вгору з кораблів стежать по небі за літаками, і завжди, як на військовій готовності. Там корабель заходить у пристань і реве, аж вагони трясуться, там виходить із бухти, дає сигнали і то весь час на протязі двох неділь. Одного дня нам сказали, що ми виїдемо десь у сторону заходу, ніби до Хабаровська, але офіційно не подано, куди.

## ВІЇЗД ІЗ ВЛАДИВОСТОКУ

По двох тижнях нашого тут побуту ми одного дня залишили Владивосток і їдемо в сторону Хабаровська. Десь на другий день проїздимо Кангавз, із якого перед двома тижнями виїхали. Помахавши руками на знак "до побачення", дехто сказав:

— Ми за тобою не будемо скучати.

Інші завважували:

— Та хто зна, а може ще й на гірше повезуть, бо ми ж не знаємо, куди властиво їдемо.

Проїхавши станцію Кангавз, їдемо усурійською залізницею. Ця місцевість нам уже знайома, бо всього рік пройшов, як ми нею їхали сюди, а тепер відсіль їдемо назад. Як рік тому, так і тепер бачимо: скрізь у полі роблять уже польові роботи, бо весна і місяць травень починається та скрізь, і на тракторі і з лопатою червоноармійці щось копають, бо це усурійська країна і червоноармійські колгоспи. На Далеких Сході всі машиністи воєнізовані, і на залізничній стрілці стоїть військовий машиніст, хоч у цивільному, а коло капелюха червона зірка, там жіночої статі не побачиш, а скрізь сама армія і то більшість з України. Переїхавши станцію Усурійськ, наближаємося до станцій Хонка, Іман, Бікін, і десь на третій день їзди переїздимо Хабаровськ та десь 170 кілометрів від Хабаровська станція Біробіджан і тут задержались на довший час після трьох нецілих днів їзди. Від станції Біробіджан видно невелике місто, яке називається також Біробіджан. Десь о першій годині дня наказ: Вивантажуватись усім із вагонів і забирати всі свої речі та ставати ряд-у-ряд, бо підемо на те місце, де будемо й працювати. Дорога буде яких до 15 кілометрів. Ми перейшли невелике місто і за містом новий довгий міст через річку Біру та йдемо далі. Мрячив дрібний дощик, як крізь сито, дорога примітивна, місяцями мокро, ми десь надвечір, вийшовши на підгірок, бачимо в стороні якийсь довгий барак. Командир, який ішов напереді, звертає з тієї дороги вправо навпростець поміж рідкими деревами і пеньками та веде до того бараку. Барак цей такий собі примітивний, метрів 100 довгий, укопано в землю з метер, поставлено стовпи прямо з корою, на стовпах обв'язки, стіни поза стовпами — кладені кругляки, а землею обсипані, криша густо стропильця з кругляків, і на них гілля густо положені, як хворост, а наверх землею накидані: ото така "криша" (дах). Нари двоповерхові теж із гілля, поміж нарами здовж барака покладені жерді, щоб по них ходити, а під нарами вода і жаби плавають у воді. Оце ми й будемо тут будувати військовий городок, або новий Біробіджан, як його називали.

## БІРОБІДЖАН — "ЄВРЕЙСЬКА" АВТОНОМНА ОБЛАСТЬ

Біробіджан місто — центр жидівської автономної області хабаровського краю РРФСР, на річці великій Бірі (басейн Амуру). За переписом у 1959 році: 41,000 жителів. Це місто, очевидно, будоване за советських часів, бо майже всі будівлі дерев'яні і переважно нового типу. Станція, названа тепер Біробіджан, це колишня т. зв. Тихонька. Коли Советський Союз наділив Жидів автономною їхньою областю, то відтоді вони й позмінювали назви, як станції, так і міста на ім'я річки Біри та назвали "Біробіджан".

Коли прийшли ми в барак, у якому й мали жити та про який згадувалося вгорі, то ми розмістилися на нарах наніч спати, а що вдень і вночі сів дощик, то земля, якою був укритий барак, відомо, намокла і місцями вже вночі капало на нари, де ми спали, а крім того той хворост, що стелений по стропильцях і стропильці намокли від сирої землі і вгнулись і проломилась, дві, чи три стропильці від сирої важкої землі і придавили сплячих на верхніх нарах двох громадян тилоополчення, які спали саме там, де проломилось, і піднявся серед глухої ночі крик:

— Рятуйте!

Але як рятувати, коли в бараці в темноті світити не було чим? Бо ще з вагонів із станції наша господарка не була перевезена сюди, ну й почали сірниками світити та їх рятувати. Повитягали їх з-під того хворосту та землі, вже майже й не спали та чекали: Ану, де ще проломиться та, щоб не придусило? І так, переживши ніч на ранок, із'ївши по куснику хліба, пішли, хто до роботи, хто обладнувати барак, підпірати стояками стелю, щоб не валилася, а десь о 9-ій годині привезли кухню і вже на обід, хоч і пізно, а зварили юшку. Вдень привезли шатра, понапинали кухні для продуктів і так помалу встаткувались. Барак трохи укріпили, що вже не валився, а тільки протікала вода, як дощ був. Робота наша була така: туг на правім березі річки Біри мав будуватися військовий городок. Отже спочат-

ку копали на фундаменти рови (т. зв. котловани), за-бутовували їх камінням із цементом, а на їх фундамен-тах будували двоповерхові будинки на родини команд-ного складу. Ця робота розпочалась у травні місяці, почали навозити дерево, яке рубалось у лісі, а частину витягали з річки Біри, яке пливло щодня плотами і тут же на березі річки й тесали його сокирами в такій формі, як тесали ще в Кангавзі, про що я писав попе-реду, бо то був стандарт оправки дерева на стіни бу-дівлі. За той час підвезли дерева з лісу, з води витя-гали і розпочалась робота на повний хід. Нас тут було тільки дві роти нашого батальйону на цій стройці, а решта дві роти були на інших участках, одна в лісі за-готовляла для нас матеріяли, а одна десь на річці Ар-харі сплавляла ліс річкою за призначенням. Коли ми стояли, виїхавши з Кангавзу, у Владивостоці і робили в тунелі, про що згадано вгорі, то тоді ми працювали в тунелі ще з наказу старого нашого хлібодавця Лазаря Мусієвича Кагановича і це була остання наша робота в його опікуванні.

## ВІД КАГАНОВИЧА ДО МЕДНІКОВА

Після того, як постояли ми у Владивостоці дві не-ділі, при кінці квітня 1934 року, то в той час нас пере-брав новий господар т. зв. военвед (військове відом-ство), де ми перейшли від народнього комісара шляхи-сподук Кагановича до начальника управління тилового ополчення, яким був тоді Медніков у Москві і який був від військового управління. В цього нового господаря нам стало трохи ліпше. Одержали ліпші харчі, вимага-лося всього ще строгіше, як було, а особливо дуже ви-магали політичних занять, так, що виробіток видай-ности праці йшов у парі з засвоєнням політичної гра-моти. Невиконання одного тягло вниз друге. Десь у травні видали нам нову літню уніформу, штани і со-рочки і нові чоботи з кирзовими халявками і картузи і вже у вихідний, як пройдемо в рядах, то виглядало, як військо, тільки коло картузів не було п'ятикутної зірки, бо нам не дозволяли її носити як неблагонадій-

ним до радянської влади елементам. Спочатку, коли ми стали на цій участку в Біробіджані, то дорога, яка вела із станції через місто і через новий міст яких кілометрів 5, була вже можлива до їзди й машиною, але далше до нашого новобудівництва була розбита, ями і неможлива до їзди машиною; отже перші дні нашого поселення в тій бараці нас частина робили на напрямі тієї дороги, де були низькі місця, долини і мокро, бо часто падав дощ, то ми рубали по боках дороги дерева і носили на плечах на дорогу і вистеляли ними дорогу, де були низькі місця, а землею прикидали те дерево, щоб могла машина йти по тому посланому вперек дороги дереві. Робили ту роботу ми і поруч нас робили червоноармійці вояки, таку ж саму роботу і так само на плечах носили дерево, як і ми, і бувало, як близько десь і зйдемося, то наші нарікають, кажуть, що хай уже ми, мовляв, робимо таку роботу, що нас трактують, як "враги" народу, а ви ж вояки, чому ж і ви так робите, як і ми? То відповідь була така:

— Один чорт, із вас требують по класовості, а з нас "по сознательності", а все одно і ви і ми їшачимо, як мули, чи віслюки.

Вояки більшістю були з України. Після того, коли ми прокладали так дорогу деревами, могли вже йти машини і возили жорству (гравій, ріняки) з недалекого кар'єру, яким висипали ту дорогу, а по боках робили рови. Ось так дорога була вже готова та машини йшли нею повним ходом. Дорога ця тяглася вглиб тайгою до приамурських берегів десь біля 75-80 км. Працювали ми на тій дорозі недовго, може неділь дві, а пізніше всі перейшли на будову нових домів, коли вже були виготовлені фундаменти, бо для виготовлення вживали робочої сили як чорноробів, а наша спеціальна рота була як фахівці всіх фахів будівництва. Приступили до будування будинків. Робочу силу розставили плянсно, по два чоловіки на означену віддасть стіни. Де слабші вважалися майстри, там ставили їх на середні простінки, а де сильніші — на фронтову стіну та на вугли. Роботі всій була т. зв. єдина республіканська роздінка і норма виробітку на неї з позначенням

**коефіцієнта і то абсолютно на кожну дрібницю, яка лише вживається при будівництві, як наприклад: протесати деревини при діаметрі такому то — метрів стільки то, щоб було на 100% виробітку, простругати деревини й дошки — стільки то метрів. Укладка стіни квадратних метрів — стільки то. Поперечний переріз деревини діаметр такий то — стільки то. Зрощування двох кінців деревини — стільки то. Зрощування в німецький зуб деревини — стільки то. В голяндський зуб — стільки то. Просвердлити свердлом діри на шканти (тиблі) при діаметрі свердла такого то — норма така то. Зробити шканти діаметр такий то, довжина така то — штук стільки то. Піднести деревини на метрів стільки то — норма така то. Піднести деревини на риштування від 5 метрів до 15 метрів угору — норма така то, від 15 до 25 — норма така то. Встановити віконних коробок стільки то, вибрати пазів у коробках стільки то погонних метрів. Насікти шипи у стіні на пази коробки — стільки то. Укласти підпомостників — стільки то погонних метрів, послати підлоги з чистої дошки — стільки то кв. м. Обшити плентусами — стільки то погонних метрів. Зашити фронти під закрій шалівкою — стільки то. Підшити підшив — стільки то, встановити крокви при довжині такий то — норма така то. Обшити опалубку по кроквах — стільки то квадратних метрів. Покрыти криші дранкою — стільки то квадратних метрів. Зробити віконну раму при 8 - 10 - 12 з'єдиненнях — норма така то. Навісити двері — норма така то. Оббити наличником вікно. чи двері — норма така то погонних метрів. І все, все, всяка дрібниця мусіла бути описана і введена норма виробітку і згідно з нормою виробітку мусів бути введений і відсоток виробітку і то на кожного зокрема, бо кожний мав на руках т. зв. зачотну книжку і в неї вписано, на скільки ти відсотків виконуєш своє завдання, яке засвоєння політичної грамоти, яке відношення до своїх завдань взагалі, яке відношення до свого одягу, до взуття, чи не псуєш на вмисне, яке наставлення до командирів, як слідкуєш за чистотою в приміщенні, коло ліжка, які взаємовідносини між собою, один з одним? Усе це перечислене, му-**

сіло бути вписане в твоїй "зачотній книжці", або — як вони називали — в твоїм дзеркалі, щоб кожний, хто хотів бачити, що з себе представляє даний тилоополченець, потребував тільки заглянути в твою книжечку тилоополчення, і там, як у дзеркалі, всього тебе побачить. Оце я коротко не все показав, які вимоги ставились до громадян тилоополчення взагалі та до кожного зокрема. Коли ми приступили спочатку до будівлі тих домів, то все не виконували норми. І це бувало робимо 10-ть і більше годин, а норми однаково не виконаеш. Після роботи збирають мітинг і все підганяють, що норми не виконуємо. Вже в наших "граждан" дехто вмів ліпше вибалакатись, виступали і оправдувались, що:

— Ви ж разом із нами на будівництві і бачите, що ми стараємось, а чому не виконується, ми раді, аби й на 200 відсотків виробити, але не вдається.

Одного разу пам'ятаю, майже все командування було, і один по одному виступають і картають, що:

— Чому не виконується норми?

Один між нами був Карташов на назвище, який мав технічну освіту і розумівся на будівництві та знав, що ми норми виробляємо, але вони хочуть, щоб більше витискати з нас і то скільки можна було. І коли вони виступали все з домаганням, щоб більше ми давали видатности роботи, він попросив слова і в підвищеному тоні звернувся до нас із такими словами заклику:

— Граждани тилоополченці, я сам реблю кріпко і бачу, що й ви всі робите так же, а коли нам кажуть, що ми робимо недобре і не виконуємо норми виробітку, то докладайте всіх сил і знання і докажемо, що ми вміємо працювати і будемо працювати стільки, скільки сили маємо, до цього я зобов'язуюсь і вас усіх закликаю і сам буду працювати, скільки вистачить сил, аби на нас не казали, що ми не хочемо працювати і систематично не виконуємо своїх норм виробітку.

Після його гострого виступу з закликом, вони зніяковіли, бо знали, що він знав ліпше за них, чи ми виконуємо норми, чи ні?...



## • 3 БАРАКІВ ПЕРЕХІД У ШАТРА

Десь у червні місяці 1934 року командування сказало, що привезуть шатра на кожний відділ і ми перейдемо жити в шатра, а барак цей треба переробити, бо в ньому треба буде й зимувати. Коли привезли нові шатра, ми перенеслися в них і вліті тепло було в них спати, а барак той розібрали та переробляли наново. Працювали коло того бараку після роботи і в неділю, бо це ніби для себе, то в робочий час не можна коло барака, а треба на будівництві робити. Барак до глибокої осені був готовий, кришу покрили високою травою, яку косили косою і в'язали в снопи, ця трава своєю м'якочкою зверху нагадувала дрібний очерет. У неділю було, несемо її як бджола мед, а був фахівець, якому давали помічника і він покрив і криша така 30-ть років могла стояти. Коли ми жили в шатрах, то одноразово у вихідний неділями робили і барак для себе і харчівню з кухнею і це все показувало, що ми будемо тут і зимувати і ми встаткувались, як для себе робили, все, що потрібно було, аби на зиму себе ліпше забезпечити всіма будівлями, які необхідні були для нас у тамошніх умовах.

## ТАБІР КОМАНДИРІВ

Коли ми перейшли зі свого бараку у шатра, то одноразово поставили шатра й для нашого начальства коло самої річки Біри на підвищенні правого берега. Коли вже були готові шатра, то командири попривозили свої родини, які тимчасово мешкали в Біробіджані і вони поселились у шатрах. Розташування наших шагер від їхніх було недалеко, якого пів кілометра, а на цій віддалі було наше будівництво, на якому ми будували двоповерхові будинки. Літо проходило у великому розгарі будівництва. Спочатку поставили тільки циркулярну пилку, стругальний станок, фризувальний станок. Пізніше тартак (лісопильня) на 6-8 пил, які тягнув гусеничний трактор на стаціонарі. Він давав багато лісоматеріалу і забезпечував усю нашу будівельну потребу.

Так за одно літо ми побудували 10-ть двоповерхових будинків на поділені родини, і крім того кілька менших будинків, а до жовтневого свята вже й електрика скрізь горіла, а поміж будинками вже й дорогу провели і вже взимі машинами завозили до будинків родини військовиків далекосхідніх армій. По закінченні тих великих будинків частина нас будували будинок т. зв. Рохе — це був начальник гарнізону далекосхідніх військ, йому будували одноповерховий будинок, але мабуть 10, чи 12 кімнат. На ці будинки, що будували для високого начальства і однородинні, матеріал ішов спеціально ввесь обрізаний, не тесаний, і щоб не було найменшого табачного сучка і воєнні техніки надавали великої уваги, не відходячи від нас, щоб усе добре було зроблене. Пам'ятаю одного дня, коли вже більша половина стін була готова і ми на риштуванні кругом будинку кожний робив своє діло, той діри свердлив, той пиляв, той драчкою придирав, як раптом команда "смірно!" Ми, хто з чим був у руках, усе завмерло, бо ми до цього були вишколені, а воєнний технік побачив, як трьох приїхало машиною та йшли до нас і він дав наказ "струнко", а сам пішов напроти них докладати (рапортувати), що звод увесь при роботі будинку. Потім дав нам команду продовжувати роботу і ми знову застукали сокирами, де треба було стукнути раз, то ми 5-ть раз стукали, щоб господар чув, що ми так енергійно робимо та що скоро і його будинок буде готовий. Ото ж і ми раз бачили зблизька цього великого чоловіка далекосхідньої армії. Він був високого росту, кремезний мужчина, червоний на обличчі, на петлях у нього були ромби, що означало його високий військовий титул. Крім того будинку Рохе ми робили ще два поруч такі будинки, один для начальника далекосхідньої авіації Кокінакі, і один для начальника політичного відділу далекосхідніх військ Бабушкіна. Ці три імена залишились у пам'яті, бо кожного дня описувалось роботу і зазначалось об'єкт і писалось назвище, кому робили. По закінченні і цих трьох однородинних будинків ми приступили до будови великого одноповерхового приміщення у формі літака, в якому мали приміститись і ро-

дини нашого командування батальйону, які ще жили в шатрах тут же над річкою Бірою. Почали цей будинок уже восени і треба спішитися, бо вже в шатрах холодно спати. Це приміщення, як я вище згадав, мало форму літака, і вздовж хвоста і крил були довгі коридори, а по боках кімнати і то яких до 40 кімнат, а де мав би бути уявний пілот, там величезна кімната (галля), або "червоний уголок", як вони звали. Це приміщення ми зробили скоро, десь за нецілий місяць уже були особливо кімнати готові. Це була простіша робота і ми погнали скоро. Ставили на підвалини соснові стовпи, знадвору обшивали дошкою по стовпах, а зі середини неструганою дошкою, між дошки засипали дизінфекційні опилки, а зсередини в кімнаті тонко тинкували (або пляйстрували), одно вікно в кімнаті, підлоги послали, маленька плита до ogrівання і вже готова кімната. Але оту галю довше забрало часу, вже родини жили в кімнатах, як ми її кінчали. Вікон у ній багато було, на три стіни і особливо на фронтівій стіні був виступ і там у центрі велике вікно мусіло бути. Воєнний технік хотів догодити своїм старшим і здумав спроектувати це вікно у формі п'ятикутньої зірки, а воно і високе і широке, і покрутив наш майстер голову, поки зробив його, бо то нелегка справа проти звичайного вікна, але все ж зробив і всі тішились, що гарно звідзу зв'язав і вже було заклене і вставлене. Аж ось одного разу приїхав якийсь військовий начальник, глянув на ту зізду і питає:

— А хто то дав проєкт той?

Йому сказали, позвали воєнного техніка і він йому сказав:

— Зараз же вийміть і поставте звичайне вікно.

Ніхто не знав причини, чому то дано такий наказ і яке значення мала та зірка у вікні і які причини побудили дати такий наказ її усунути з зіркообразного вікна. Наш майстер Скрипаченко зробив друге, звичайне вікно і вставили на місце п'ятикутньої зірки. Закінчивши ту велику галю, обладнали її всім вирядом, як столи, ослони і вона діяла як "червоний уголок" для висвітлювання кінофільмів, а також для різних балів

і бенкетів. У тім будинку приміщено всі родини нашого командного складу і ще деяких військовиків, а також дитячі класи, і загальну кухню для нашого командування та інші встаткування.

## ВХОДИНИ В НОВИЙ БАРАК

По закінченню великого будинку, в який зайшли родини нашого командування та які до того часу мешкали в шатрах, одноразово й ми теж із своїх шатер переходили в новий барак, який був уже готовий і який виглядав більш-менш на приміщення, хоч мазка глиною була ще сирувата. Тепер він мав вікна вгорі, як у колгоспних коровниках, стіни були городжені і мазані, був побілений, мав добрий дах і стеля підбита була тонкою шалівкою, нари двоповерхові, але вже з дощок, не хворостові, як перше були з сучками, та й стеля була вже не така, щоб привалила, як то було перше. Зайшовши в той барак після шатер, ми справді відчули якийсь веселий настрій, а дехто прямо казав, що це справді здається, якби було колись удома: як побудуєш нову хату та робиш входини, то раділа вся родина, що вже в новій хаті, так і ми раділи, що вже з тих холодних шатер, які вже й снігом прикидало, та зайшли в своє приміщення, де вже вітру надворі не чути і всі були насправді веселого настрою, що взимі будемо жити, наче в хаті. Коли ми обжились у новому бараці, а тим часом проти бараку метрів 100 викінчили кухню і їдальню, велику та простору, і в їдальні столи поробили, ослони до столів, і вже заходиш у їдальню та у віконце з кухні одержав суп і сідаєш до столу і їси, а вже надворі сніг випав і мороз, а нам те все ні по чому, бо ми маємо барак і кухню і їдальню, і вже зажили, як удома, тільки й того, що не в Україні, а на Далекому Сході. Та недовго та радість тривала, бо нас і тут розкуркулили, про що постараюсь розповісти в наступних своїх споминах, але поки до того дійде, хочу дещо оповісти про придбання нового колодязя.

## ЗА ОДНУ НІЧ НОВИЙ КОЛОДЯЗЬ

Коли ми жили ще в наметах, а працювали на будові будинків, то одного разу, пам'ятаю, що після роботи залишали ми одного дня один відділ, другого дня другий, та якось і я зі своїм відділом був залишився, щоб рубити зруб на колодязь, який мали копати. Ми кололи дубові кругляки, які були привезені, оправляли сокирами і з них рубили зруб для колодязя, який мали вкладати тоді, коли вже мав би бути викопаний. Коли ми рубили зруб, то вже поперед нас хтось рубив і стояла клітка з метер угору вже вирублена. Ми її продовжували рубити вгору, а коли була висока, то ми верхній вінець здимаємо і кладемо на землю так, як він був угорі, і до нього знову зарублюємо вугли, притісуємо і гонимо вгору. Але як розібрали клітку, то мусіли нумерувати, щоб, як складати знову в колодязі, то щоб ішло за нумерами, бо інакше не буде пасувати одно до одного. Але, що не один робив ту роботу, а декілька, то й нумери йшли не дуже добре, десь збився на одному, а воно тоді далі йде недобре. Поробили ми тоді один вечір годин три, а після нас ще хтось робив і тоді, як уже викопано колодязь, хтось той зруб переносив до колодязя і кругом ями кидав, як попало, не звертав уваги ні на які нумери. І одного вечора по закінченні роботи треба було ніби мені з моїм відділом укласти той зруб у колодязь, але мені ніхто про це не сказав. І ми, коли прийшов час спати, пішли після перевірки спати. Тільки що ми заснули, а ось приходить помічник командира заводу Карташов і питає дежурного, чи такий то відділ зробив колодязь? Той каже, що:

--- Не знаю, вони вже сплять.

Він будить мене і питає, чи колодязь уже готовий? Я йому відповідаю, що нічого не знаю, мені ніхто нічого не говорив. Він мене звідомлює, що командир роти заявив, що на ранок воду на кухню вже щоб брали з нового колодязя, а інакше хтось буде відповідати. Я йому кажу, що вночі тепер нема ніякого світла, а ми дуже рано встанемо і підемо та зробимо все потрібне

до часу виходу на роботу. Він повторяє мені тільки наказ командира роти:

— Йдіть до командира роти, з ним договоритесь.

Я хлопців не будив, скоро пішов до командира роти. до якого було йти з пів кілометра. Дежурний коло шатер питає:

— Кого хочете?

Я кажу:

— Командира роти.

Він вигукав, той уже був роздягнений. Я йому став пояснювати; каже що таке розпорядження вийшло від командира батальйону і він його не може змінити.

— Підіймайте відділ і йдіть робіть, бо на ранок, щоб був готовий колодязь.

Я вже йому не міг більше нічого говорити, крім слів:

— Товаришу ком-роти, буде виконано.

Прийшовши, побудив хлопців свого відділу і пішли десь уже по 12-ій годині ночі до роботи. Колодязь, який був викопаний день перед тим, мав уже багато води і ту воду треба було витягати відрами й виливати на поверхню дальше, щоб не робити мокви близько колодязя. Це забрало багато часу, поки принести дошки від будівництва й перекласти через яму, щоб можна було стати й витягати та не обвалити колодязя, поки в нього вкладаємо зруб, який лежав кругом ями колодязя розкиданий. Коли вже воду витягли, поставили драбину на одно і я поліз подивитись і бачу, що вода скоро підходить із джерел та знову дно заливає. В цей час інші шукали за нумерами, які були на зрубі, але потемки тяжко їх було знайти і треба було присвічувати сірниками. Коли віднайшли перші нумери на дні колодязя і кожную стіну окремо, то почали на поверхні їх класти по порядку і так почали вкладати. Коли я поліз знову в колодязь, щоб добре покласти перший спідній вінець зруба, більш-менш на рівні, то вода не давала робити, бо скоро підходила і треба було водночас і воду тягати і вкладати зруб. Одні на линві прив'язували по одній зрубині та опускали мені в колодязь за порядком номерів, а інші тягали відром воду, яка безпереривно підходила, так, що в холодній воді треба було стояти та,

коли тягли воду вгору, то й на голову теж холодна з відра лилась вода і я був увесь мокрий, як знизу, так зверху, але тримався так довго, поки з метер угору вклав зруба. Врешті таки мусів вилізти, бо вже довше не міг триматися від холоду води, яка раз-у-раз лилася за комір та на голову. Коли виліз на поверхню, то було тепліше, як у колодязі, але мусів викручувати все мокре і сорочки не надягав, бо без неї тепліше, як мав мокру вдягати. Воду за цей час, поки я виліз, скоро витягли, і поліз другий у колодязь, а я вже був на поверхні. І так ми мінялись, аж поки не вклали всього зруба, але воду мусіли ввесь час виливати, аж поки вже могли вклати іззовні. Той, що вкладав іззовні зруба, не мусів стояти на драбині й уважати, щоб не зірватися з неї у воду, бо якби знайшлося води більше, як ріст чоловіка, то міг утопитись. Коли вже ззовні можна було стояти і води не тягли і видніше від зоряної ночі, то робота пішла скоріше і ми виклали зруб, як треба було заввишки, обсипали землею, прибили дошки зверху тимчасові, щоб можна було стати ногами й витягати відро з водою і на тому скінчено роботу тієї ночі, коли вже стало розвиднятися. Коли б удень виконувалась ця робота, було б набагато ліпше, легше, і набагато швидше і ми не мали б стільки муки, що тієї ночі намучились, а тому воно й залишилося назавжди в пам'яті. А коли б ми не пішли і не виконали тієї роботи, то напевно треба було б відповідати. В нашій дисципліні відмовлення виконати наказ не існувало, а якщо таке сталося б, то судили б.

### **БУДИНОК ОСОБОВОГО ВІДДІЛУ НКВД В БІРОБІДЖАНІ**

Десь приблизно в листопаді, коли вже був готовий будинок для нашого командування і їх родин, узялось наше командування побудувати великий будинок у місті Біробіджані для НКВД. Туди їздили ми, щось один звод, на роботу. Бувало вранці приїздить велика машина і забирає, а ввечері привозить, а часом пішки вертаємось. Віддаль була яких 10-12 км. Зразу, коли ми

стали робити той будинок, то не так було зимно, але вже морози були і сніг. Але вже в грудні-січні морози були до 40 ступнів Цельзія, і вже в чоботях не втримаєшся, бо мерзнуть ноги, і тому привезли для нас старі, порвані піджаки і ми їх рвали і ними обмотували чоботи, то тоді можна було якось витримати. В цьому дворі, де ми робили, була якась військова частина. Жили вони в круглих стандартних бараках. А що й вони десь видно були на роботах, то ми мали дозвіл до їх бараку заходити на перекур на 10-ть хвилин. Нам на роботі дозволялося на кожну годину мати 5-ть хвилин перекуру, то ми робимо дві години, не куривши, а тоді 10-ть хвилин на перекур, і ми заходили до тих червоноармійців перегрітися і покурити. Там завжди був один дома як дежурний. Коли ми вирубили вже стіни і вже покрили дах, то тоді всередині робили чи простінки, чи підпомостники вкладали, вікна теж уже були повставлювані. З нами завжди був командир зводу, а частогусто й воен-технік, і вже доходило, що мали щеко-турити, чи плайстерувати. А що матеріял, як пісок і все, було мерзле, то в одній великій кімнаті поставили бляшану велику грубку, щоб там пісок коло неї розтавав та глина і взагалі все мерзле. І от одного разу той, що був коло тієї грубки, десь поніс пісок в інші кімнати, а там від тієї грубки почали загорятися дощини, а енкаведист нагодився саме і тоді побачив це і наробив крику:

— Еті врагі народу хотелі спаліть!

Вже й наш командир зводу каже:

— Я весь час ходжу тут і все було в порядку.

А що вже тому, що грів пісок, то найбільше попало. І з тих пір увесь час завжди хоч один енкаведист крутиться, а часом 5-тьох їх прийде, на всіх білі пояркові (вовняні) валянки, в полушубках (недовгих кожухах), вони там недалеко й мали приміщення, але мале, і вони хотіли одержати більше. І ото ми для них саме й робили. Але зимно було часом 40 градусів, а вдень гарно, соняшно і в затишку навіть тепло, бо сухе повітря. Цей будинок закінчували ми десь аж до березня,



але невелика частина його кінчали, а ми були зайняті при своєму батальйоні, виконували різні будівельні роботи.

## НАС РОЗКУРКУЛИЛИ

Десь у половині листопада, як був уже сніг і морози, приїхала одна військова частина й розташувалася на тому місці, де раніш були наші шатра. Вони поставили в тих шатрах похідні кухні та живуть там уже близько двох неділь. І десь 1-го грудня випав великий сніг і, як я пам'ятаю, ми йшли з харчівні до бараку, а їх вистроїли перед шатрами в снігу і зимно було, і політрук щось голосно-голосно кричить перед ними, інформує про щось, але що до нас вітер, то чути, що він каже, що ми втратили одного з ліпших із наших рядів ком-партії, Сергія Мироновича Кірова і т. д. Ото й ми впершу почули, що Кірова вбито, і політрук закликав до більшої пильності у відношенні до ворогів народу, які, мовляв, вирвали з їх рядів Сергія Мироновича Кірова. Після цього не пройшло й 5-ть днів, як ця військова частина відібрала в нас нашу їдальню і наше командування нічого не могло протидіяти. Вони казали:

— Наші "бойци" одержують юшку та їдять на коліні, а ваші куркулі коло стола, "как у тещі в гостях".

Вони поставили кухню коло нашої їдальні, нап'яли буду над нею з дощок над кухнею, а у вікно подавали в їдальню їжу, а бійці їли на наших столах. Віконце від нашої кухні вони забили. Ми тоді прорізали віконце збоку в стіні та у віконця одержували їжу, а йшли в барак і в бараці їли, не маючи доступу до їдальні. Дехто з наших хлопців казали:

— Та як це так? Ми робили після роботи і у вихідний, а вони забрали.

А інші підсміхувались та казали:

— Ну, як це так? Ми вдома й ночами робили, не спали, а нас вигнали із своїх хат та ще й сюди завезли за те, що ми працювали та мали, а якби ми не мали ні там, ні тут, то нас і не розкуркулювали б.

А інші говорять:

— Чекай, нас іще й із бараку виженуть та скажуть, яке воно, коли бійці мерзнуть у шатрах, а тилоополченці в теплому бараці сплять, як у тещі в покоях, і на правду воно так і виглядало, що нас могли б вигнати з бараку, а тоді сказали б:

— Будуйте собі.

Але якось обійшлося, що ми дозимували в бараці тієї зими.

## БУДОВА КОНЮШНІ

Десь у половині березня 1935 року я зі своїм відділом будував недалеко тієї їдальні, що в нас відібрали, конюшню, але що в той час було ще зимно, то ми зранку робили, поки було зимно, три години, не куривши. Коли вже сонце своїми проміннями почало переборювати мороз і стало тепліше, то ми проти сонця під тією стіною, що робили, сідали перекурювати, хоч я сам і не курив, а хлопці курили, але я мав повне право в той час відпочивати. В ту їдальню, що від нас відібрали, часто якесь командування то приходить, то відходить, але ми на них не звертали уваги, бо ми працювали згідно з нашим уставом. І коли ми так сиділи й покурювали, один із командування вийшов з їдальні та дивився дуже і навіть направлявся ніби йти до нас. Я вже був приготований, що коли йтиме до нас, то я був би дав команду своїм підвладним на струнко і відрапортовав би йому, але коли він пішов собі в сторону своїх шатер, то я того не зробив. Але що він так дивився в наш бік, то я вже з того підозривав, що він нам щось утне, і так вийшло.

Коли ми це підозріли, то я сказав до своїх хлопців:

— Хлопці, треба поробити добре, щоб виконання норми було високе, бо треба буде перед кимось відповідати.

Ми того дня виробили на 170 відсотків норму і ввечорі, коли вже прийшли до бараку і повечеряли, я описав роботу, здав у ротну канцелярію виконання роботи, і тільки я прийшов до бараку, посланець до мене каже:

— Зразу вам з'явитися в головну "кантору" будівництва за наказом командира роти.

Я вже зразу собі подумав, що це напевно той пес доніс, але не був цього певний. Я скоро вдягся і пішов, а головна канцелярія була подальше десь до кілометра. Приходжу туди, там був наш воентехнік і командир роти, і ще військових інших частин було декілька чоловік, бо вони там одержували наряди на роботу. Я звернувся до свого командира роти. Кажу, що:

— З вашого наказу я прибув.

Він питає:

— Ви сьогодні робили на будові конюшні?

Відповідаю: — Так!

— А чому ви там сиділи, а не робили?

Я поясню, що коли ми робили, то не сиділи, а коли перекурювали, то сиділи.

— Скільки ви сиділи?

Я кажу, що 15-ть хвилин я дав на перекур, бо зранку був мороз і зимно, і ми три години робили, не куривши, а тоді разом я дав перекур по 5-ть хвилин на годину, за три години 15-ть хвилин, коли вже сонце піднялось, потепліло і ми зробили собі тоді відпочинок на перекур. Після того знову до обіду не курили, хоч мали право ще раз курити 5-ть хвилин.

— А ви виділи, що там ходив командир?

Кажу, що так, я видів і він наче направлявся до нас, я був готовий йому відрепортувати, але що він пішов і до нас не заходив, я того не зробив.

Наш командир питає:

— Наскільки ви сьогодні виконали норму?

Я відповідаю, що за моїм підрахунком на 170 відсотків.

Він ствердив, що добре і завтра взнаю, а "ви можете бути свободний". Ті, що сиділи і чули його запити і мою відповідь, а то наш воентехнік і ті чужі, мали симпатію в мій бік, а один із другої частини прямо до нашого воентехніка сказав дослівно при мені:

— Он всегда носа всует, куда йому не дело.

Повернувся я в барак, а хлопці зараз питають:

— Ну, як там?

Кажу, що все в порядку, бо ми добре робили, і коли б ми не добре виробили сьогодні норми, то нам була б добра нагана і мені перед ними було б тяжко виправдуватись, а так я взяв усе на себе, що я дозволив 15-ть хвилин на перекур і все було в порядку.

## МИ ПРОБУВАЛИ СВОГО ЩАСТЯ

На другому році нашої служби, себто в 1934 році, коли ми стали в Біробіджані і тоді була усилена політграмота, то наше командування декому підказувало, що коли хто не почувается до вини в позбавленні права голосу, то може клопотати і його можуть звільнити. І багато наших хлопців почали писати клопотання, і навіть дехто вже був звільнений, а пізніше вже й більше звільнилось. Десь у літі в липні, чи вересні 1934 року надумає і я писати про звільнення, але що я знав, що в сільуправі був позбавлений свого права громадянства, то я обминув і сільраду і район, а звернувся в область і подав, що неодноразово звертався до нижчих органів, але відповіді не одержував, а тому тепер пишу, щоб остаточно взнати, чи я позбавлений права і сповістити мене. Мене з області сповістили, щоб звернутися в район, бо в області мене у списках позбавлених права немає. Я тоді не писав у район, а звернувся прямо в Москву до Комісії Советського Контролю та стверджував, що неодноразово звертався в район і мені не дають відповіді, а тому прошу Комісію Советського Контролю сприяти мені в моєму проханні. Довго не було чутки, аж одного разу, десь уже восени, приходить лист із району, що такий то в нас у списках оголошених поза законом не числиться. А їх натиснули з Москви, може в область, а область у район, а район подивився: у списках нема, і дав лист, що нема у списках позбавлених громадянських прав такого то. Я поніс лист у штаб батальйону і кажу, що маю лист, що не був позбавлений прав голосу і дав лист. Вони прочитали і кажуть, що на цій основі ми не можемо ще відпустити, а район мусів би нам написати, що ви не позбавлені виборчих прав, а тимчасом вони написали, що вас нема в ра-

йонних списках як т. зв. "лишенця". Я питаю, то як же бути? Він каже, то ви напишіть хай вишлють, що ви не позбавлені виборчих прав. Я кажу, що ви маєте мій лист і подайте їм вказівку, як вони мають вам написати, щоб то було вистачальне для мого звільнення з тилоополчення. Вони так і зробили, цей мій лист віддали мені, а в район написали. Довго було не чути, аж у березні 1935 року ми рубили будинок, коли йде воєнтехнік і каже до мене:

— Гражданин (ім'я моє), танцюй, маєш листа.

Я кажу:

— А може там щось недобре, а я буду танцювати?

А він відповідає:

— Так, недобре, ви казали, що не позбавлені, а от вони пишуть, що позбавлені, бо мав молотарку та інші сільсько-господарські машини тощо.

Я прочитав, але звернув увагу, що той самий підписався, що на попередньому листі вперед, якого я одержав, де писалося, що нема мене у списках позбавлених прав. Я, прийшовши увечорі в барак, дивлюсь на той перший лист і на цей останній і стверджую: один і той же підписався. Я за ті листи та у штаб батальйону. Кажу:

— Дивіться, як то може бути, що листи підписані однією і тою самою особою? Там пише, що непозбавлений, а в другому пише, що позбавлений.

Вони прочитали і заявили:

— Залишіть листи, а тепер ми самі з ними розправимось.

Вони подали до них відношення і їх, видно, добре приперли, в наслідок чого ті вислали на штаб батальйону вже в квітні 1935 року ствердження, що я не позбавлений громадянських прав. І мене в квітні відпустили додому. Про це я тільки й мріяв і це було моїм найбільшим бажанням, хоч, починаючи клопотати, не вірив у те, що я чогось доб'юся. Але хоча по довгих і тяжких моїх клопотаннях, я все ж добився того, про що тільки й мріяв: аби живим вирватися з того рабства.

### З ДАЛЕКОГО СХОДУ В ЛЮБУ ПОЛТАВЩИНУ

Коли вже все формально було виготовлене у штабі батальйону відносно мого звільнення з громадян тилоополченців як повноправного громадянина Радянського Союзу, я все те, що мав здавати, поздавав, скрізь мав обійти, взяти виказки, як у магазинах-складницях уніформи, інструментів і т. д., що за мною нічого не числиться. З тими виказками пішов я у штаб батальйону і там дали мені всі мої документи на руки, а саме головне те, на що в нас найбільше тоді зверталось увагу, це характеристика. Ну, думаю собі, що ж то вони напишуть мені? Правда, написали добре, що як бригадир я вповні відповідав своєму призначенню, мав високе виконання праці, а також бригада моя мала високі виконання праці, за що від батальйону одержала подяку. Я був задоволений своєю характеристикою та беріг її як скарбу, бо вона мені коштувала великого труду, голоду й холоду, поту, крові і сліз. На другий день одержав я проїзний літер (документ на потяг) від станції Біробіджан до станції Гадяче, на 17 суток хліб і рибу. Попрощавшись з усіма, вийшов я на станцію Біробіджан.

Зі мною їхало ще чотирьох із нашого батальйону, але з інших рот. Це були ті земляки, з якими разом я ще з дому виїхав. Їхалось нам дуже весело, поперше вирвавшись з такого рабства, подруге, що всі були земляки, а це в далекій подорожі має теж своє значення. Дорога тепер тривала тільки 18 суток, бо пасажирським чи особовим потягом не так, як сюди їхали товарними, де ця сама дорога тривала 32 доби.

Доїжджаючи до Тули, я побажав своїм супутникам щасливого кінця подорожі, а сам задержався на три дні в Тулі, щоб відвідати знайомих. Знайшов свого приятеля в Тулі, який уже роки працював на новотульському металургійному заводі. Він зі своєю дружиною прийняв мене як рідного і гостив мене як гостя з Далекого Сходу. Переспавши в його одній кімнаті, яку йому дали, на другий день він повів мене в Тулу, щоб показати місто. Тула — місто, центр Тульської області РРФСР.

Розташована на річці Упі (притока Оки) і на авто-магістралі Москва — Симферопіль. Залізничний вузол (5 напрямків), 351 тис. мешк. (1963). Тула колиска металургійної промисловости Росії. Найбільші підприємства-заводи: Новотульський металургійний та виробництва зброї.

Правдиве чудо - диво було для мене, коли я побачив у магазинах силу-силенну овочів, хоч це був травень місяць. А я за два і пів року з'їв усього може пів кілограма яблук, там, де був на Далекім Сході, де давали овочі тільки на жовтневе свято, а тут, у Тулі, можеш купити, скільки хочеш. Взагалі все тут було тоді, і хліба вдосталь, бо це вже була відміна карткової системи.

Коли ми їхали з Далекого Сходу, то ще скрізь по станціях висіли великі плякати з написами: "Привіт Челюскінцям", які ледве декілька день перед тим проїхали до Москви після освоєння північного бігуна і їх скрізь вітали по станціях як героїв Радянського Союзу.

### **В МОЄМУ ЛЮБОМУ МІСТІ ГАДЯЧОМУ**

По трьох днях гостини в Тулі, їду до свого рідного міста Гадячого. Гадяч — місто, центр Радянського р-ну Полтавської області У.Р.С.Р. Розташоване на річці Пслі (притока Дніпра). Залізнична станція. 11,7 тис. мешк. (1959). В Гадячому є заводи: виробництва вошини, сироробний, цегельний, цегельно-черепичний, шлакоблочний; птахо- і харчо-комбінати, пром. артілі, РТС. Технікум культ.-освітних працівників, с.-г. школа, училище механізації с.-г., дві середні, восьмирічна школи, школа-інтернат, школа робітничої молоді, Будинок культури, 2 клуби, 2 бібліотеки. В районі вирощують пшеницю, жито, гречку, кукурудзу, коноплі. Основна технічна культура — цукрові буряки. Розвинуте молочно-м'ясне тваринництво та бжільництво. Поклади нафти і газу.

Гадяче так манило мене своїм мальовничим краєвидом, а саме місто все потопало, як у молоці, в розквітлих вишневих садках у той золотий травневий весняний час. Унизу поруч міста виблискує срібlistими

хвилями, тече річка Псьол, яка впадає в Дніпро, та нагадує, коли дивитись на неї з Чернецької гори, наче Дніпро попід Києвом тече, тільки й того, що менша своїм обсягом. Там луг розіслався, наче барвінок зелений, від Чернецької гори до села Вельбівки. Серед лугу між селом і Гадячем простяглося довге озеро т. зв. Полішкове, над яким завжди чайки скиглять, спадаючи до води по здобич, то знову підносячись догори. Село Вельбівка, яке простяглося уздовж лівого берега Псла, дуже мальовничо виглядає своїми біленькими, чепурно розмальованими хатами та майстерно підведеними жовтою вохрою призьбами. Серед села стояла церква з високими банями як символ християнського культу, але з неї хрести та дзвони вже зняли безбожники. Там уліво, через луг, видніються села: Хитці, Броварки, Книшівка, з яких так само виднілися церковні бані, але вже **також без хрестів**, та й дзвонів уже не чути було їх, бо їх також знято. Вправо, через луг, дивившись із Гадячого, виднілися села: Соснівка, вповита сосновими лісами та лугом, де виднілися тільки церковні бані на Святопокровській церкві. Там на закруті Чернецької гори, яка вже майже кінчалася, розташовані будинки Монастирських Будищ, а на самій горі церква св. Миколая. Місто Гадяче мало п'ять церков: Подільська, Петропавлівська, Заярська, Кладовищанська і в самому центрі міста стояв собор. На соборі, на найвищій його бані, стояв колись до 1930 року великий позолочений хрест, виблискуючи своїм сяйвом, яке видно було на 3-4 кілометри, але вже я не застав його і вся дорога будова була безбожною владою понищена. Сам гадяцький собор стояв у дуже гарному положенні, — з яких би ви шляхів не в'їздили в місто, а собор — здається — завжди проти кожної з тих вулиць вудно. Та й саме місто, хоч і невелике, але дуже славне своєю минувшиною, як наприклад Гадяцька угода з 1659 року, якою гетьман Іван Виговський погодився з Поляками відірвати Україну від Росії. Свого часу Гадяче було також резиденцією Гетьманства. А також на початку визвольної боротьби, війни українського народу проти шляхетської Польщі, стало Гадяче в 1648 році осідком гадяцького



полку. З 1649 року Гадяче вже тільки сотенне містечко полтавського полку. На початках 60-х років 17-го століття Гадяче стає сотенним містечком зінківського полку. Після відновлення на початку 70-х років 17-го століття гадяцького полку, Гадяче стає центром останнього. Після ліквідації автономії Лівобережної України і скасування полкового адміністративного устрою, Гадяче в 1782 році ввійшло до складу чернігівського намісництва. У 1803 році воно становить центр гадяцького повіту. (Джерела: УРЕ, том 3, стор. 226-227). Оце вже, хоч би й на цьому зупинитись, так і то воно вистачає, щоб назвати його славним містом. Але, крім того, ми маємо ще більше й більше важливих історичних згадок. У Гадячому жив у 1858-65 роках і писав свої твори славний український письменник Панас Мирний. У 1887, 1893, 1897, 1900 і в 1903 роках у Гадячому жила українська письменниця Леся Українка, якої справжнє ім'я Ляриса Косач. У Гадячому народилась мати Лесі Українки, українська письменниця Олена Пчілка (О. П. Косач-Драгоманова), рідна сестра Михайла Драгоманова. А також у Гадячому народився й сам Михайло Драгоманів. (Джерела: УРЕ, том 3, стор. 76).

За переписом із 1959 року, в Гадячому було 11.7 тисяч населення. Але в той час, коли жили оті наші визначні люди, можливо, що було тільки яких 6-8 тисяч, а можливо й менше людности Гадячого (бо це було яких 130-150 років тому), і на цих 6-8 тисяч населення не було відносно дуже багато таких велетнів світової слави. А нам тепер, через 50 років соціалістичної революції, кажуть тодішні українські провідники соціалістичних партій, що не було ким обсадити губерніяльного міста Полтави, коли хотіли будувати Українську Республіку, бо ніби не було кадрів національно-свідомої української інтелігенції. Оцей приклад хай нам послужить як гідний: приклад маленького міста Гадячого, яка колись була багата наша Україна на все, а також і на кадри видатних та провідних діячів. Ті, що не знайшли тоді кадрів, вони не державно-будівничих кадрів шукали, а партійних, соціалістичних, а їх у той час у нас було ще дуже мало, тому воно в нас так і сталося, що

не було кадрів для будівництва соціалістичної Української Республіки, зате вони знайшлися для повалення Української Гетьманської Держави з гетьманом Павлом Скоропадським на чолі. А він із руїни соціалістичної анархії поставив на ноги Українську Державу. Він розбудував українське шкільництво, як університети, Українську Академію Наук, відбудував розбитий до того часу залізничний транспорт, заощадив державну скарбницю в 3 мільярди карбованців. Він відбудував Чорноморську Флоту, впроваджував земельну реформу на здорових засадах. Розроблялися пляни з метою організації Української Армії. Все це великий державник гетьман Павло розбудував за несповна 8-м місяців. Але в наших соціалістів вистачило кадрів повалити свою майже впорядковану Українську Гетьманську Державу і обсадили всі революційні пости, навіть і духовенство втягнули в повстання, використовуючи їх як зв'язкових з таємними припорученнями, а яке сьогодні стоїть у провіді Української Православної Церкви в ЗСА та ще й чваниться тим, що мов і я брав участь у поваленні Української Гетьманської Держави. Так, всі сьогодні на еміграції, ті що валяти гордяться тим. Але після повалення Гетьманської Держави на будівництво соціалістичної вже в наших соціалістів часу не стало, бо швидко мусли втікати з Києва перед московськими більшовиками. Та так аж у Польщу в табори за дроти пригналися та ще й Поляків привели за варшавським договором, які також 30 днів побули в Києві. Оце наслідки правління наших українських соціалістичних партій. Свою армію розпустили, а Німців за Берестейським договором привели в Україну та ще й Поляків, і на протязі двох років двох "союзників", які нічого нам не дали, хіба що змогли "останню полатану свитину здіяти". Але сьогодні про Німців, то й малі діти навчені казати, буцім то це Гетьман привів Німців та пороли людей нагаями, а про Поляків, то взагалі нічого не кажуть, наче вони й не були в нашому Києві, бо так вигідно нашим тодішнім проводирям, щоб покрити їхній ганебний учинок супроти свого Українського Народу.

Будучи в далекохідніх тайгах Біробіджану й Сучану, я ніколи ні на годину не забував про історичну славу мого міста Гадячого, за яким я так скучав, так тягло мене до свого рідного міста, що ті нецілі два дні їзди з Тули до Гадячого все бажалося мерщій додому, хоч до чужого, як не до свого, бо свого вже п'ять років не було.

Мої батьки жили в чужій хатині, бо батьківське подвір'я було забране в колгосп, а батьки в колгоспі не були. Батько, якого тепер уже нема в живих, працював у Гадячому на поденних роботах. Сестра теж жила в місті з чоловіком, її теж тепер уже нема живої.

І коли я з Тули послав листа, що їду додому і через три дні буду в них, то вони щодня виходили до потягу та мене виглядали. І коли я приїхав на свою станцію та вийшов із поїзду, то батько, який був уже старенький, і сестра, коли побачили мене, то бігли напроти мене. Привітавшись зі мною в сльсзах від радощів, змогли нести мої речі, і ми пішли до сестри, яка недалеко від станції мешкала. Той день, здавалось мені, був найщасливішим днем у моєму житті, а радості більшої я мабуть ніколи не мав, що й залишилося незабутнім на все моє життя.

## ПІСЛЯСЛОВО

В цих своїх спогадах я старався принайменше коротко вияснити, що це таке сталінське тилоополчення та чому його так назвали, кого зачисляли до тієї армії тилоополчення, який був тієї армії стандарт, а врешті які причини породили ту армію.

Найголовнішою причиною, яка породила ту т. зв. армію тилоополчення, був соціалізм-комунізм.

Що це таке соціалізм? Це є перша стадія переходу до комунізму. А що це таке комунізм? Це --- за теорією Карла Маркса — безкласове соціалістичне суспільство.

Як усім відомо, наша Україна була аграрною, тобто земельною, не індустріальною. Провести в ній соціалізацію, здавалося, було б трудно, бо селянин мав свій власний ґрунт і з діда-прадіда з ним зрісся. Здавалося, що не так легко пішов би він на те, щоб у нього відібрати його землю.

Тому з початком соціалістичної революції й кинуте в маси клич: "Уся земля селянам". І тут ласий на земельку селянин пішов на цю першу закинену брехнею вудочку. В цьому в нас, Українців, найбільшу роль відіграли наші доморослі соціалістичні партії, які витворились під час російської революції. Вони під час революції самочинно стали до керми в Україні та промарнували майже весь 1917 рік, заєдно тільки федерувалися з Росією, спочатку з тимчасовим урядом Керенського, а пізніше вже й із большевицьким.

А коли большевики вигнали вже й із Києва наших соціалістів Центральної Ради, то вони звернулися до Німців та запросили їх за Берестейським договором, щоб ті вигнали большевиків з України. Таким робом соціалісти й привели Німців в Україну. Коли соціалістична Центральна Рада не виконувала укладеного з

Німцями договору, тоді Німці стали поводитись не як союзник, а як окупант в Україні.

Цю ситуацію анархії почав рятувати щойно проголошений восьмитисячним Хліборобським З'їздом гетьман Павло Скоропадський. Він передоговорився з Німцями і почав будувати Українську Гетьманську Державу. За нецілих 8 місяців Гетьманська Держава зростала так, що Ленін сильно налякався і всю свою увагу звернув на повалення Гетьманату в Україні.

В цьому допомогли йому наші соціялісти та повалили після майже трьохсотлітньої перерви тількищо відновлену Українську Гетьманську Державу. Після повалення Гетьманської Держави, самі не побудували вже й соціялістичної, а вкхнули наш бідний обдурений селянський народ у пащеку московському комунізмові.

Московський комунізм, при допомозі українських яничарів, порозганяв наш народ з України: одних у табори примусових робіт, других у тилоополчення, третіх у Казахстан, на Колиму і т. д. Наші українські соціялістичні провідники перші кинули клич за республіку. Вони розпустили свою Українську Армію, а привели "союзників" Німців та Поляків, які грабували наш знедолений народ. Вони перші проголосили соціялізацію землі. Вони перші дали клич, будувати Україну "без хлопа, пона і пана". А тому на них і лежить уся відповідальність за долю нашого народу, за бездержавність. Коли б вони на той час не ставали до керми нашої держави, наша Україна не зазнала б тієї соціялізації, колективізації, штучного голоду 1921, 1933 і 1947 років. Не було б тих таборів примусових робіт, тих армій тилоополченців, тих вінницьких катівень, того терору Єжовщини 1937 року, тих жертв священництва і вірних, які вкрили сибірські тайги своїми кістками. Про всі їхні злочини український народ довго пам'ятатиме. І якщо наш народ переживав і нині переживає такі тортури, визиск на власній ограбленій землі, то знає, через кого і ніколи цього не забуде, і зна кому. А про злочини, супроти свого народу поповнені ними, буде передавати з покоління в покоління своїм дітям.

## ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА

- 1) Проф. Дмитро Дорошенко. Історія України 1917-1923 рр. Том 2. Українська Гетьманська Держава. Ужгород 1930. Нью-Йорк 1954.
- 2) Петро Мірчук. Від другого до четвертого Універсалу. Торонто 1955. Ліга визволення України.
- 3) Остап Войнаренко. До нової Полтави. Нью-Йорк, "Булава".
- 4) Степан Томашівський. Під колесами історії. Нью-Йорк 1962 р. "Булава".
- 5) Антін Кущинський. Гетьман Павло і гетьманич Данило Скоропадські. Чикаго 1968 р.
- 6) У.Р.Е. (Українська Радянська Енциклопедія). Том 15, ст. 427 (Харків).
- 7) Антін Вартовий. "Золотий Гомін". "Народне Слово" 17-го червня 1965 року.
- 8) Остап Войнаренко. Про самостійність У.Н.Р. Вінніпег, Канада, 1966 р. Лос-Анджелос, З.С.А.
- 9) Лонгин Цегельський. Від легенд до правди. Видавництво "Булава". Нью-Йорк - Філадельфія 1960 рік.
- 10) Український православний календар на 1951-ий рік. Видання Укр. православної церкви в З.С.А. Нью-Йорк місто.
- 11) Олександр Брик. Українсько-жидівські взаємовідносини. Вінніпег, Канада.
- 12) "Золоті роковини" Календар Альманах У.Н.С. на 1967 рік. Видавництво "Свобода", Джерсі Сіті, Нью-Йорк.
- 13) Альманах Укр. Нар. Союзу на ювілейний рік 1968. Видавництво Джерсі Сіті, Нью-Йорк.
- 14) Михайло Тевільшанський. Соціалізм предтеча комуни. Календар-альманах Канадійського Фармера на 1968 рік. Вінніпег, Канада.

- 15) У.Р.Е. Том 14, ст. 584 (Місто Тула).
- 16) У.Р.Е. Том 15, ст. 410 (місто Хабаровське).
- 17) Д. Долинський. Боротьба укр. народу за волю і незалежність. Накладом Руської Книгарні. Вінніпег, Ман. 850 Мейн Ст.
- 18) У.Р.Е. Том 1-ий, ст. 408 (озеро Байкал).
- 19) У.Р.Е. Том 12, ст. 41 (Олена Пчілка).
- 20) У.Р.Е. Том 4, ст. 319 (Михайло Драгоманів).
- 21) У.Р.Е. Том 14, ст. 203 (Сучан місто).
- 22) У.Р.Е. Том 3, ст. 75-76 (Галяче), Галяцька угода, Леся Українка, Панас Мирний.
- 23) У.Р.Е. Том 1, ст. 603 (Біробіджан).
- 24) У.Р.Е. Том 2, ст. 510 (Владивосток).
- 28) Йон Терський. Мої спогади за тилоополчення.

## З М І С Т :

Від автора .....	5
Що таке сталінське "тилоополчення"? .....	7
Кого зараховували до "тилоополченців"? .....	9
Стандарт армії тилоополчення .....	11
В гадяцькій міліції .....	15
Ми в батальйоні тилоополчення .....	16
Перший день на роботі в тилоополченні .....	19
В обіймах Кагановича .....	20
Сортувальня друга в Харкові .....	21
На льодовому фронті в тилоополченні .....	22
Каторжна ніч .....	25
Поїзди з невільниками .....	27
Виїзд із Харкова .....	28
За буханець хліба 15 років .....	32
Військовий трибунал .....	34
Висновок трибуналу .....	36
Подорож на станцію Шар'я .....	37
Станція Кангавз .....	42
Робота в лісі .....	44
Ми знову змінили місце .....	45
Наступ тилоополченців на Бархатний перевал .....	48
Бараболяний фронт .....	56
З Бархатного перевалу на 11-ий участок .....	61
Наслідки сучанської пригоди .....	62
З тайги у Владивосток .....	64
Виїзд із Владивостоку .....	66
Біробіджан — "єврейська" автономна область .....	68
Від Кагановича до Меднікова .....	69
З бараків у шатра .....	73
Табір командирів .....	73
Входини в новий барак .....	76
За одну ніч новий колодязь .....	77
Будинок особового відділу НКВД в Біробіджані ..	79
Нас розкуркулили .....	81
Будова конюшні .....	82
Ми пробували свого щастя .....	84
З Далекого Сходу в любов Полтавщину .....	86
В моємулюбому місті Гадячому .....	87
Післяслово .....	92
Джерела й література .....	94



